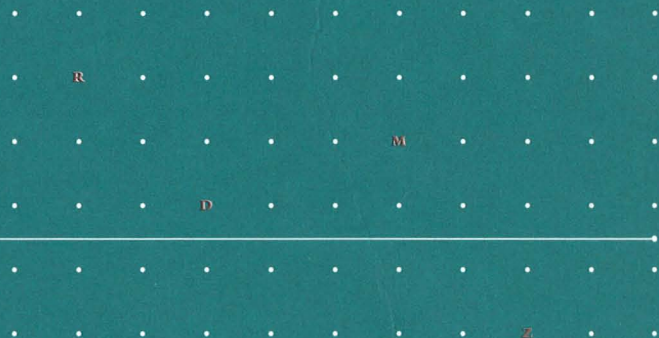
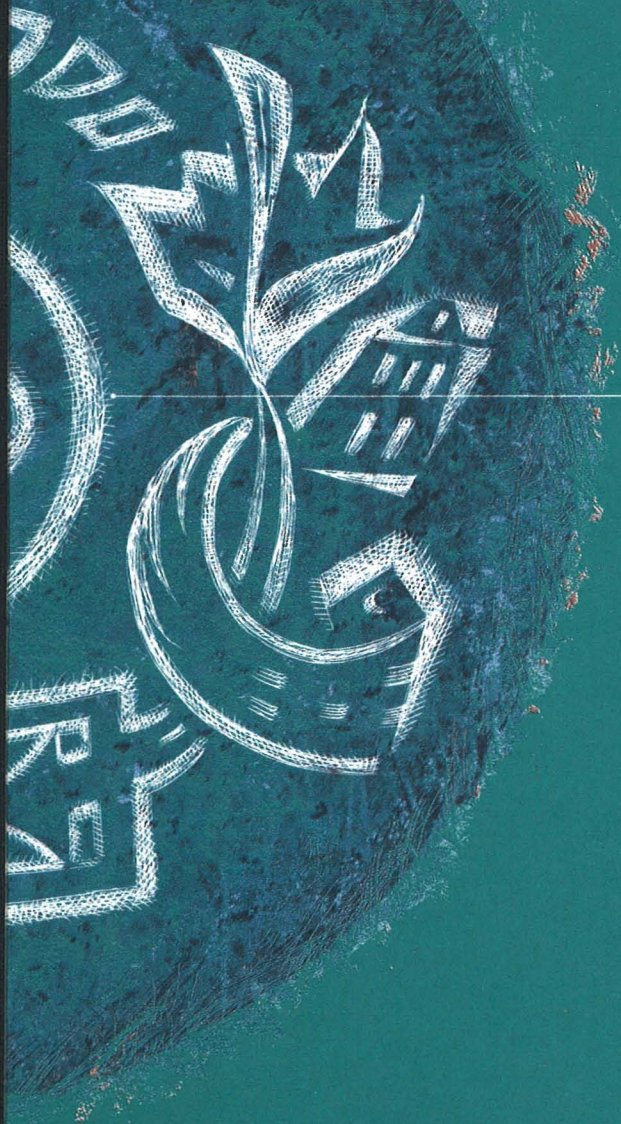

CULTUURHISTORISCHE WAARDEN IN HET GELDERSE RIVIERDIJKLANDSCHAP

Een rapportage opgesteld door de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg op verzoek van de provincie Gelderland

CULTUURHISTORISCHE WAARDEN IN HET GELDERSE RIVIERDIJKLANDSCHAP

**Een rapportage opgesteld door de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg op verzoek van de provincie Gelderland**

**Drs. M.A. Kooiman
Drs. L. Prins**

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), die ressorteert onder het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, is het centrale expertise- en kennisinstituut op het terrein van de monumentenzorg in Nederland. De RDMZ streeft een blijvende integratie van waardevolle cultuurhistorische elementen in het veranderende leefmilieu na en wil de kennis van en de waardering voor historische stads- en dorpsstructuren en monumenten van geschiedenis en kunst bevorderen.

Colofon

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Foto's: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Kaartontwerp: Bijlage 1: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek,
Amersfoort.
Bijlage 2: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Druk: Provincie Gelderland.

Deze publicatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij de Afdeling Communicatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Postbus 1001, 3700 BA Zeist. Telefoon: 03404 - 83211.

De drie onderzoeksrapporten, betreffende landschappelijke, cultuurhistorische en natuurwaarden, uitgegeven in het kader van het Gelders rivierendijkenplan (GRIP), zijn na te bestellen bij:

Provincie Gelderland
Dienst Milieu en Water
Afdeling Water en Waterkering
Postbus 9090
6800 GX Arnhem

Inhoudsopgave

	blz.
1 INLEIDING	1
1.1 Verantwoording	1
1.2 Cultuurhistorische waarden	1
1.3 Van rivierkleigebied tot rivierdijklandschap	2
2 ONTWIKKELING EN KARAKTERISTIEK VAN HET RIVIERDIJKLANDSCHAP	3
2.1 De historisch-ruimtelijke ontwikkeling in hoofdlijnen	3
2.2 De cultuurhistorische karakteristiek per aspect	11
3 HET WAARDEREN VAN HET RIVIERDIJKLANDSCHAP VANUIT EEN CULTUURHISTORISCHE INVALSHOEK	15
3.1 Criteria	15
3.2 Het omgaan met cultuurwaarden	16
4 WAARDERING PER RIVIER(GEDEELTE)	19
4.1 Pannerdensch Kanaal, Rijn en Lek, noordzijde	19
4.2 Pannerdensch Kanaal, Rijn en Lek, zuidzijde	20
4.3 Waal, noordzijde	22
4.4 Waal, zuidzijde	24
4.5 Maas	26
4.6 IJssel	27
GERAADPLEEGDE LITERATUUR EN KAARTEN	31
BIJLAGE 1 Globale archeologische kaart van Nederland	32
BIJLAGE 2 Cultuurwaardenkaart	33

1. INLEIDING

1.1 VERANTWOORDING

Deze rapportage bevat een overzicht van de cultuurhistorische waarden in het landschap langs de rivieren Rijn, Waal, Maas en IJssel, voor zover dat in de provincie Gelderland ligt. De rapportage is geschreven op verzoek van de provincie Gelderland, Dienst Milieu en Water, ten behoeven van het Gelders rivierdijkenplan (GRIP). Het schriftelijke verzoek, d.d. 17 juni 1993, betrof het geven van een ondersteuning bij een 'globale, maar verantwoorde inventarisatie van de (...) cultuurhistorische waarden die zich op en rond de Gelderse rivierdijken bevinden'.

In de tweede helft van 1993 en de eerste maanden van 1994 zijn door of in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkzaamheden verricht die tot de onderhavige rapportage hebben geleid. De werkzaamheden bestonden uit een verkenning van het rivierdijklandschap in het veld, uit een beperkte literatuurstudie en uit een studie van topografisch en kartografisch materiaal. De werkzaamheden werden verricht door de historisch-geografen drs. M.A. Kooiman (Bureau Cultuurhistorische Projecten, Utrecht) en drs. L. Prins (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist). Laatstgenoemde nam de opzet van de rapportage en de meer beleidsmatig getinte onderwerpen (in de hoofdstukken 1 en 3) voor zijn rekening alsook de eindredactie van de gehele rapportage. Drs. Kooiman heeft de feitelijke inventarisatie en waardering uitgevoerd (hoofdstukken 2 en 4).

Deze inventarisatie heeft een globaal karakter en geeft hoofdlijnen aan. Dit betekent, mede gezien de schaal waarop de inventarisatie plaatsvindt, dat de rapportage geen overzichten bevat van op lokaal niveau voorkomende waarden in de vorm van beschermde monumenten. De aanduiding van cultuurwaarden geschiedt op een hoger schaalniveau, waarbij uitspraken per dijkvak worden gegeven. De uitwerking van de doelstellingen van het GRIP vindt plaats op lokaal niveau. Dat is het moment waarop beschermde monumenten in beeld komen.

De opzet van de rapporten is als volgt. In de twee nu volgende paragrafen van de inleiding wordt aangegeven waaruit cultuurhistorische waarden bestaan en hoe het rivierdijklandschap gedefinieerd kan worden. In hoofdstuk 2 wordt de historisch-ruimtelijke ontwikkeling van het gebied in hoofdlijnen beschreven aan de hand van daaraan te onderscheiden aspecten. Vervolgens wordt per aspect nader beschreven waaruit de cultuurhistorische karakteristiek bestaat.

Hoofdstuk 3 gaat over het waarderen van landschappen vanuit een cultuurhistorische invalshoek. Die invalshoek verschilt op punten van een landschappelijke en een ecologische waardering. Om die verschillen boven tafel te krijgen, wordt op dit onderwerp relatief uitvoerig ingegaan. De verschillen zitten onder meer in de te hanteren criteria en in de mogelijkheden om op het schaalniveau van deze rapportage beleidsgerichte uitspraken te doen over het behoud en de toekomstige ontwikkeling van cultuurwaarden.

Die mogelijkheden zijn voor de cultuurwaarden op het schaalniveau van deze rapportage betrekkelijk beperkt aanwezig. Paragraaf 3.2 'Omgaan met waarden' legt uit waarom. Die uitleg is gebaseerd op de bestaande taak van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bij de advisering over dijkversterkingsprojecten.

Tot slot wordt in hoofdstuk 4 apart voor elke rivier een overzicht van waarden in het landschap langs de Gelderse rivieren gepresenteerd. Dit onderdeel wordt terwille van de overzichtelijkheid ook kartografisch weergegeven.

1.2 CULTUURHISTORISCHE WAARDEN

Cultuurhistorische waarden kunnen worden onderverdeeld in drie categorieën:

- a. archeologische waarden,
- b. historisch-geografische of historisch-ruimtelijke waarden, verder te verdelen in historisch-landschappelijke en historisch-stedebouwkundige waarden, en
- c. historisch-bouwkundige waarden.

Kortweg gaat het dus om de cultuurhistorische waarden van het bodemarchief, het landschap, de nederzettingen en van afzonderlijke gebouwen. De archeologische waarden komen vergeleken met de andere waarden in beperkte mate aan de orde: in bijlage 1 wordt de Globale Archeologische Kaart van Nederland weergegeven, waarop de 'archeologische kerngebieden' vermeld staan. Die gebieden kenmerken zich door een grote dichtheid aan verhoudingsgewijs gave en mogelijk gave archeologische waarden. Deze kaart is opgesteld door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Bij de beschrijving van cultuurwaarden en de behartiging van die belangen in het planologisch proces gaat het om veel meer dan de wettelijk beschermde objecten en stads- en dorpsgezichten. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft de afgelopen decennia de blik verruimd en betreft nadrukkelijk de ruimtelijke context van waardevolle objecten bij de uiteindelijke waarde aanduiding. De omgeving van een waardevol object, of nauwkeuriger uitgedrukt, de herkenbare ruimtelijke samenhang tussen dat object en andere objecten of structuren levert een wezenlijke bijdrage aan de identiteit of aan de cultuurhistorische waarde van een nederzetting of een deel van het landschap.

Deze cultuurhistorische waarde wordt geacht een dominerende rol te spelen in de 'ruimtelijke kwaliteit', een onderwerp waarvoor de huidige publieke en politieke belangstelling groeiende is. Op grond van recente regeringsuitspraken met betrekking tot de ruimtelijke ordening (Vierde Nota Ruimtelijke Ordening, Vierde Nota Extra), de architectuur (Nota Ruimte voor Architectuur) en de Monumentenzorg (Nota Cultuurbeleid 1993 - 1996) heeft de overheid zich expliciet uitgesproken over het belang van een breed, beleidsmatig kwaliteitsbeheer.

1.3 VAN RIVIERKLEIGEBIED TOT RIVIERDIJKLANDSCHAP

In de meeste historisch-geografische literatuur over het Nederlandse landschap is bij de bespreking van het rivierengebied sprake van 'rivierkleilandschap' of 'rivierkleigebied'. Bedoeld wordt daarmee het gebied dat opgebouwd is door de grote rivieren, in het westen overgaand in het gebied waar de zee grote invloed heeft gehad op de vorming van het landschap. Met andere woorden het gaat bij het rivierkleigebied om een gebied bestaande uit oeverwallen, stroomruggen en komgronden, met specifieke dorpsvormen, boerderijtypen, vormen van grondgebruik, enz. Van het totale Nederlandse rivierkleilandschap ligt het grootste deel in Gelderland.

Van dit landschapstype beperken we ons hier tot de strook onmiddellijk aan de dijk, dus tot het rivierdijklandschap. Het rivierdijklandschap kunnen we omschrijven als de rivierdijk met het buitendijkse gebied (uiterwaarden) en het binnendijkse gebied voorzover dat op de dijk betrokken is. De strook binnendijks gebied is van wisselende breedte; in geval van dichtbebouwde nederzettingen aan de dijk is dit beperkt, bij fossiele rivierlopen achter de huidige dijk kan de strook wat breder zijn. Aangezien het kader voor deze rapportage door de dijkversterking en het dijkbeheer gevormd wordt, zijn de bestaande waterkerende dijken het uitgangspunt.

Het onderzoeksgebied is nu te definiëren als het Gelders rivierdijklandschap langs de Rijn, de Waal, de Maas en de IJssel.

Rijswijk, dijkwoningen aan de Rijnbanddijk. Opname 1974

2. ONTWIKKELING EN KARAKTERISTIEK VAN HET RIVIERDIJKLANDSCHAP

2.1 DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING IN HOOFDLIJNEN

Afwatering en bedijking

De afwatering in het rivierengebied vond aanvankelijk op natuurlijke wijze plaats; gegraven sloten waren nog niet nodig. Voor het in goede banen leiden van de afwatering konden kaden (lage dijken) worden aangelegd. De eerste kaden werden niet langs de rivieren gelegd, maar er dwars op aan de oostkant van de dorpsgebieden. Deze zijkaden of zijdeduwen hielden het van 'boven' afstromend water uit aangrenzende gebieden tegen en voerde dit naar de rivier af. Daarna volgden de achterkaden om water te weren dat vanuit de kommen kwam. Tenslotte werd de kade langs de rivier gelegd, aanvankelijk alleen op de laagste delen als verbinding tussen de wat hoger liggende oeverwallen. Uiteraard is dit een globale opeenvolging; in de praktijk is niet altijd duidelijk wat de volgorde is geweest. Het hier kort beschreven systeem was het sterkst ontwikkeld in het gebied tussen de Rijn en de Maas, minder langs de IJssel. De afwatering in het bekade gebied werd gemeenschappelijk geregeld, wat het begin vormde voor het ontstaan van waterschappen. Waar de rivierkaden niet op elkaar aansloten, kon het water nog naar binnen stromen. Geleidelijk werden deze gaten gedicht en kwam een doorlopende bedijking tot stand. Rond 1300 was deze vrijwel overal in het rivierengebied voltooid.

Ter lozing van het overtollige water werden weteringen aangelegd die het water uit de kavelsloten afvoerde naar een zo gunstig mogelijk lozingspunt aan de rivier. De soms zeer lange weteringen werden door meerdere dorpen aangelegd en onderhouden. Ook het onderhoud van de dijken was een zaak van bovenlokaal belang. Polderdistricten werden opgericht, niet zelden op initiatief van de landsheer, om dergelijke gemeenschappelijke zaken te regelen.

Dijken, rivieren en uiterwaarden

De dijken werden op zekere afstand van het zomerbed van de rivier gelegd om het winterwater te kunnen bergen. Zodoende ontstonden de buitendijkse uiterwaarden. Gevolg van de bedijkingen was dat de rivieren het overtollig water niet meer via de komgronden konden lozen. Het overstromingsgevaar nam dus door de bedijking toe. Brak een dijk door of liep het water er overheen, dan betekende dit dat op één punt een geweldige hoeveelheid water naar binnen kwam. Een dijkdoorbraak vormde gewoonlijk de aanleiding om ter plaatse de dijk te versterken. De vele doorbraken op verschillende plaatsen leidden tot even zo vele lokale versterkingen van de dijk.

Daarbij kon het gaan om het verhogen van het dijklichaam, eventueel in combinatie met het verbreden van het onderste deel van de dijk aan de binnenzijde, waardoor aldaar een 'berm' ontstond. Door de aanleg van een dergelijke berm werd de stabiliteit van het dijklichaam groter en de kans op kwel geringer. Ter kering van het kwelwater dat door en onder de dijk naar binnen stroomde kon voorts achter de dijk een kwelkade gelegd worden. Het kwelwater kwam dan niet verder dan de strook grond tussen dijk en kwelkade en zorgde door de daar aanwezige verhoogde waterstand voor een tegendruk op de binnenzijde van de dijk, waardoor de kwel minder sterk optrad. De kaart in 38 bladen behorende bij 'De Waal- en Rijn-dijken der Polderdistricten in Gelderland' uit 1871 laat zien dat dergelijke kades een zeer algemeen verschijnsel waren. Nu zijn de meeste verdwenen. Dikwijls lagen de kaden vlak achter de dijk. Bij latere versterkingen en dan in het bijzonder door verbredingen aan de binnenzijde van de dijk, zijn de meeste kades onder het nieuwe dijklichaam verdwenen. Ook door de verbetering van de kunstmatige bemaling in de loop van de 20ste eeuw werd binnenkomend kwelwater steeds minder een probleem.

Bij de dijkdoorbraak kon een wiel ontstaan, een uitgeschuurd kolkgat, dat nadien werd binnen- of buitengedijkt. Langs de rivierdijken zijn nog verscheidene wielen aanwezig, ruwweg evenveel binnendijkse als buitendijkse (door demping en door dichtslibbing van buitendijkse wielen verdween een deel van het bestand). Meestal werd rond een binnengedijkt wiel een zogenaamde kwelkade gelegd om tegendruk te geven tegen doorsijpelend water.

Het systeem van 'overlaten' berustte op hetzelfde principe als de vroegere waterberging in de kommen: zijdelingse afvoer van een teveel aan water in de hoofdstroom. Overlaten zijn verlaagde dijkvakken die het rivierwater toegang geven naar het binnendijkse gebied. Voorbeelden zijn de Spijkse Overlaat uit 1745 bij Lobith/Tolkamer, in 1961 gesloten en tot op het gewone niveau verhoogd.

In een aantal gevallen werden van rivier tot rivier lopende dwarsdijken aangelegd om vanuit het oosten komend water tegen te houden. De belangrijkste is wel de Diefdijk uit 1284, nu grens Gelderland/Zuid-Holland, de overige op Gelders gebied zijn de Aalsdijk (Betuwe, vermoedelijk uit de eerste helft van de 14de eeuw) en de Dwars- of Spanjaardsdijk (Bommelerwaard, uit ca. 1590). Alleen in de Bommlerwaard werden dwarsdijken tegen het uit het westen stromende water gelegd.

De loop van de rivieren zelf noodzaakte eveneens tot het doen van ingrepen. Op plaatsen waar zich steeds wijdere meanders vormden nam de afstromingsnelheid van het water af. Het afsnijden van meanders bracht daar verbetering in, bij voorbeeld in de Waal bij Zaltbommel gedurende de 17de eeuw. Een aparte situatie deed zich voor ten noorden van 's-Hertogenbosch, waar de Waal en de Maas vlak bij elkaar liepen. Op de tussenliggende strook land ontbraken dijken, zodat bij hoge waterstanden in de Waal het land overstroomde en het water vervolgens in de Maas liep. Op deze extra toevoer van water was de Maas niet berekend, wat resulteerde in dijkdoorbraken en overstromingen. Pas in de 19de eeuw werd deze situatie verbeterd.

Een tweede vorm van ingrijpen hield verband met de verdeling van het water over de verschillende riviertakken. In de loop van de 17de eeuw kwam er steeds meer Rijnwater in de Waal terecht. Door de sterk verminderde aanvoer in de Lek en de IJssel werd de bedding van deze rivieren niet meer uitgeschuurd, waardoor de waterafvoercapaciteit sterk afnam. Als in het voorjaar toch veel water in deze rivieren kwam, steeg het water snel en braken de dijken. Om aan deze slechte situatie een eind te maken, lieten de provincies Gelderland, Utrecht en Overijssel in 1707 het Pannerdensch kanaal aanleggen.

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw namen maatregelen om de rivieren te normaliseren toe. Het normaliseren hield in het veranderen van de onregelmatige loop en rivierbed in een meer regelmatige, volgens een bepaalde norm aangehouden loop, breedte en diepte van het rivierbed. De werkzaamheden bestonden uit het opruimen van zandbanken en de aanleg van kribben vanaf de zomerdijk. Daardoor ontstond één duidelijke hoofdgeul van een per rivier vastgestelde minimum breedte. Voorts werden bochten afgesneden en uiterwaarden 'geschoond' van overdadige begroeiing. Al deze maatregelen dienden ter verbetering van de afstroming van water en rivierijs, maar ook de bevaarbaarheid voor de scheepvaart werd daarmee bevorderd. Zo werd tussen 1865 en 1874 een Rijnbocht bij Wijk bij Duurstede afgesneden. Tussen 1930 en 1940 werden de Maasbochten tussen Grave en Heerewaarden afgesneden. Bovendien werd de rivier van stuwen en sluizen voorzien. Wat later gebeurde dat ook met Rijn en Lek.

Omdat de waterafvoer via het twee-rivierenpunt bij Loevestein al lang slecht voldeed, werd in 1904 de Bergse Maas gegraven. De oude Maas werd bij Well afgedamd en een nieuw riviervak werd gegraven naar de Amer, die in het Hollands Diep uitmondt. Door aanleg van een dijk bij Heerewaarden was bovendien de overloop van Waal naar Maas gestopt.

Ook de dijklichamen zelf ondergingen sinds de loop van de 19de eeuw veranderingen. In de 18de eeuw waren hellingen steiler dan 1:1 vrij gewoon; midden 19de eeuw werden voor de buitenglooiing minimaal 1:2 en de binnenglooiing minimaal 1:1,5 geadviseerd (gegevens gelden voor het westelijk deel van het rivierengebied). Weliswaar was reeds in de 18de eeuw de gunstige werking van een flauw buitentalud bekend en zullen dergelijke taluds ook wel eens zijn toegepast. Tot werkelijk ruime toepassing van minder steile taluds kon eerst worden overgegaan na de beschikbaarheid van stoomkracht, waarmee grote hoeveelheden grond konden worden getransporteerd.

Ook de bekleding van de dijk onderging verandering: na circa 1860 werd steenglooiing toegepast voor de meest kwetsbare gedeelten van het buitentalud. Het hanteren van normen voor breedte en beloop van het stroombed en de toepassing van nieuwe technieken heeft in de loop van de 20ste eeuw vrijwel geen enkel dijkvak onberoerd gelaten. Een van de weinige uitzonderingen vormt waarschijnlijk de Bomendijk in de gemeente Voorst.

De naam van laatstgenoemde dijk duidt op de begroeiing van het dijklichaam met bomen. Hoewel op de aanplant van een dergelijke begroeiing in het algemeen een verbod rustte, wegens vermeende aantasting van het dijklichaam door wortelstelsels, kwam beplanting in de vorm van bomen en struiken toch hier en daar voor (de verpachting van het hout leverde inkomsten op). Door wegverbreding op de kruin van de dijk en door recente dijkversterking is de omvang van het bomenbestand afgenomen. Maar sommige delen van de tracés worden nog steeds door de aanwezigheid van beplanting gekenmerkt. De Bomendijk geldt in dit opzicht als het meest extreme voorbeeld; de beplanting maakt daar onderdeel uit van een aan weerszijden van de dijk gelegen park dat tot een buitenplaats behoort.

Ook plaatselijk langs het oostelijk gedeelte van de Gelderse Maasdijk en op de dijk langs de Bergsche Maas komt boombeplanting voor. De IJsseldijk wordt plaatselijk gekenmerkt door de begroeiing met meidoornheggen aan een of beide zijden van de op de dijk gelegen rijweg.

Naast deze vormen van 'openbaar groen' komt beplanting ook voor als particulier groen, zoals bomen voor de huizen op de dijk. Een bijzondere vorm van beplanting in dit verband vormen leilinden. Voorts komt de beplanting langs het pad van de dijk naar het pand onderaan de dijk voor, en de met (fruit)bomen begroeide bermen aan de binnenzijde van de dijk in het westelijk deel van de provincie.

Door de reeksen aanpassingen en vernieuwingen aan de dijken en aan de rivierlopen is een landschap ontstaan waarbij de afzonderlijke onderdelen sterk in ouderdom kunnen verschillen. Ook per landschapelijk element kunnen zich opmerkelijke verschillen voordoen. Een goed voorbeeld daarvan is de dijk zelf: het tracé werd in veel gevallen in de Middeleeuwen gevormd, terwijl het huidige profiel uit de 20ste eeuw stamt.

Kasteel Nijenbeek aan de IJssel, gem. Voorst. Opname van voor de Tweede Wereldoorlog toen het dak van het kasteel ten gevolge van oorlogshandelingen zwaar beschadigd raakte.

Ontginning en verkaveling

De bodemkundige wording van het rivierengebied laten we hier buiten beschouwing. We volstaan met de opmerking dat het gebied bodemkundig grotendeels bestaat uit stroomruggen, oeverwallen en komgronden. In het rivierdijklandschap hebben we binnendijsk vrijwel uitsluitend te maken met oeverwallen en stroomruggen: de vanouds hoger gelegen en bewoonde delen. De oeverwallen en stroomruggen van fossiele stroomstelsels die nu landinwaarts liggen hebben in sommige gevallen prehistorische of vroegmiddeleeuwse bewoning gekend. Deze bewoning waarvan slechts in het bodemarchief resten zijn, blijft hier onbeschreven. Wel wordt, zoals reeds vermeld, een globale aanduiding van de archeologische waarde op grond van door de R.O.B. aangeleverde gegevens gepresenteerd (zie bijlage).

Aan het einde van de Karolingische Tijd (9de eeuw) lagen er akkercomplexen op de hoogste delen van de stroomruggen. De verkaveling was strookvormig, dwars op de hoogtelijnen, maar ook wel blokvormig, afhankelijk van het reliëf. Meer oostelijk lagen elkaar overlappende stroomruggen met een bultig reliëf; daar lag blokverkaveling voor de hand. Meer westelijk lagen gelijkmatig afhellende stroomruggen langs grote komgebieden, daar werd strokenverkaveling toegepast. Door erfdeling werden de stroken steeds smaller en de blokverkaveling werd een mozaïekverkaveling.

Een opmerkelijke situatie deed zich in het westelijk deel van het rivierengebied voor, ruwweg ten westen van Tiel. Hier lagen plaatselijk complexen zogenaamde kromakkers, langwerpige S- of C-vormig gebogen akkers. De vorm was ontstaan door een bepaalde wijze van ploegen. Vaak was ook een bolle

ligging van deze akkers toegepast om de waterhuishouding op het land te verbeteren. Beide kenmerken zijn vooral door ruilverkavelingswerkzaamheden sterk afgenomen. Het meest bekende complex ligt bij Erichem (huidige stand van zaken betreffende gaafheid en herkenbaarheid niet precies bekend).

Op de hellingen van de stroomruggen en oeverwallen lagen aanvankelijk onverkavelde, gemeenschappelijk gebruikte wei- en hooilanden. Ook de kommen, die 's winters onder water stonden, werden 's zomers als weidegrond benut. Geleidelijk werden deze gebieden ontgonnen.

In de loop der eeuwen werd de verkaveling her en der aangepast aan de eisen van het agrarisch bedrijf en wisselende vormen van grondgebruik. Vermoedelijk gebeurde dit meestal op vrij kleine schaal. Voorbeelden hiervan zijn de hennepeteelt (plaatselijk in westelijk Gelderland) en de tuinbouw, waar de complexen aan de overzijde van de IJssel bij Deventer en Zutphen duidelijke voorbeelden van vormen.

Hennepeteelt en tuinderij vonden plaats op kleinschalige percelen. De hennepeteelt zelf is in de loop van de 20ste eeuw geheel verdwenen, hier en daar refereert een klein, met bomen omzoomd akkertje nog aan deze activiteit. Van de tuinderijcomplexen is in het geval van Zutphen nog wat over.

Wijdverspreid, en van omvangrijke invloed zijn de 20ste-eeuwse ruilverkavelingen geweest. In veel gevallen is de verkavelingssituatie hierdoor gewijzigd. Meestal trad er een aanzienlijke schaalvergroting op in de parcelering. Komgronden ondergingen een rigoreuze gedaanteverwisseling: de onbewoonde, ontoegankelijke en onproductieve grond werd herschapen in bewoonbare en goed toegankelijke productiegebieden.

In de tweede helft van de 19de eeuw werden de rivieren van overheidswege 'genormaliseerd'. Dat wil zeggen door een reeks van technische werken werd verplaatsing van bestaande uiterwaarden en de vorming van nieuwe aan banden gelegd. Voordien kenden de uiterwaarden dynamiek in hun ontwikkeling, voortkomend uit een combinatie van menselijk handelen (particuliere aanleg van kribben, wilgenaanplant) en de natuurlijke reacties hierop (verzanding, opslibbing).

De uiterwaarden waren niet of nauwelijks verkaveld, voor zover het terrein niet voldoende voor agrarisch gebruik was opgeslibd. Waar die opslibbing wel hoog genoeg was, overheerste een blokvormige kavelvorm. Vaak is het patroon beïnvloed door vroegere lopen van riviertakken en strangen. Die tekenen zich in de verkaveling af, waardoor het patroon een dominante lengterichting kreeg.

De vorming van uiterwaarden bracht over kleine afstand aanzienlijke reliëfverschillen met zich mee (strangen, hoog opgeslibde delen). Door ruilverkavelingswerkzaamheden is ook daarvan veel verdwenen: voor een optimaal landbouwkundig gebruik van de grond werd deze geëgaliseerd en van begroeiing ontdaan. Veel uiterwaarden zijn daardoor 'kaler' dan enkele decennia geleden. Plaatselijk, bijvoorbeeld langs de IJssel, vormt de begroeiing van heggen echter nog steeds een van de karakteristieken van het gebied.

Bijzondere perceelsvormen doen zich voor op plaatsen waar griendcultuur werd bedreven, dikwijls direct buiten de teen van de dijk. De wilgetenen werden op walletjes ('spekdammen') geplant, waar greppels tussen lagen. Aldus ontstonden vlakken met een geribbeld bodemoppervlak, rabatten genaamd (dit begrip is afkomstig uit de ecologie). Hoewel het overgrote deel van deze percelen later weer werd 'ontgriend' en in grasland omgezet, is de geribbelde structuur hier en daar nog zichtbaar.

Grondgebruik

Na de ontginningen werd de meeste grond in gebruik genomen als akker-, wei- en hooiland. De ligging van deze gebruikseenheden had relatie met de hoogteligging van het terrein in combinatie met de waterhuishouding: akkers op de droogste gronden, hooiland op de vochtigste. Deze relatie is pas in de loop van de 20ste eeuw minder sterk geworden onder invloed van de verbeterde waterhuishouding. Veel vormen van grondgebruik werden daardoor minder plaatsgebonden. Het verschil tussen komgronden en oeverwallen werd minder duidelijk.

Vanaf de 17de eeuw breidde de fruitteelt zich uit in het rivierengebied; het hoogtepunt viel in de 19de en 20ste eeuw. Na 1945 werden de meeste hoogstambomen vervangen door laagstambomen. In de jaren zestig begon de fruitteelt af te nemen (EEG-afspraken, loonkosten), een trend die zich tot nu toe voortzet.

Grasland breidde zich met name uit als gevolg van de landbouwcrisis tegen het eind van de 19de eeuw, toen de akkerbouw steeds minder opleverde. Ook op de stroomruggen kwam grasland. Een landschapelijk gevolg van de veehouderij was het planten van perceelsscheidingen in de vorm van heggen. De oude, zonder duidelijk zichtbare afscheidingen verkavelde stroomrug-blokken zien we tot in de 20ste eeuw op de topografische kaarten. Nu zijn ze geheel verdwenen. Inmiddels vormen ook heggen, evenals hoogstamboomgaarden, alweer een vrij zeldzaam landschapselement.

In het westelijke deel van het Gelderse rivierengebied kwamen in de vochtigste delen van de komgronden populierenbossen, grienden en eendenkooien voor. Het aantal hiervan is verminderd, maar niet geheel verdwenen, waardoor ze nog steeds onderdeel van de landschappelijke karakteristiek uitmaken. Op de betekenis van de hennepeteelt en de tuinderijen werd in het kader van de verkaveling al gewezen.

Van de hennep teelt en van de plaatselijk in de Betuwe bedreven tabaksteelt is niets meer over. Een in de 20ste-eeuw opgekomen vorm van grondgebruik is dat van tuinbouwkassen. Het landschapsbeeld van de oostelijke Betuwe en plaatselijk langs de Oude Maas wordt daardoor sterk bepaald. Veel buitendijkse gronden werden tamelijk extensief gebruikt als wei- en hooiland, voor kleinschalige kleiwinning, enz. In het westelijk deel van de provincie lagen buitendijs voorts grienden. Als grondgebruik is griend inmiddels vrij zeldzaam.

De hoogst gelegen delen van de uiterwaarden werden zelfs als bouwland benut. Vooral langs het zuidelijk deel van de IJssel waren buitendijkse akkers een gewoon beeld.

In de 19de eeuw kwam de grootschalige baksteen- en dakpanfabricage op en verrezen in de uiterwaarden steenfabrieken. Delen van de uiterwaarden werden ten behoeve van de grondstof voor deze industrie afgegraven. Na 1945, met een accent op het de periode na 1970, nam de zand- en grindwinning sterk toe in het rivierengebied. Vergeleken met de kleiwinning zijn hierdoor op veel grootschaliger wijze gaten gegraven, zodanig dat uiterwaarden geheel zijn verdwenen. Daardoor zijn plaatselijk immense watervlaktes ontstaan, vooral langs de Waal en de Maas. Het landschapsbeeld heeft daardoor op die plaatsen een grote verandering ondergaan. De uiterwaard als wezenlijk onderdeel van het landschap is compleet verdwenen: het 'rivierdijklandschap' is een 'plassenlandschap' geworden. De dynamiek van stromend rivierwater, beteugeld door kribben, heeft plaats gemaakt voor min of meer roerloze watervlaktes. Deze wateren hebben vaak een nieuwe functie voor de uiterwaarden opgeroepen, dat van recreatieterrein.

Het op deze wijze verdwijnen van de uiterwaard vormt ook in een ander opzicht een achteruitgang: mogelijke archeologische waarden ter plaatse zijn teniet gedaan, want het bodemarchief is geheel verdwenen.

Ondanks de zojuist genoemde veranderingen en ondanks de concentraties aan industriegebied bij steden als Arnhem en Nijmegen en hier en daar elders langs de Waal is het grondgebruik langs de bijna 600 kilometer Gelderse rivierdijk nog altijd sterk agrarisch te noemen: bouwland, weiland en in mindere mate boomgaarden.

De verschuivingen binnen het agrarisch grondgebruik hebben wel gevolg gehad voor het contrast tussen het binnendijkse en buitendijkse grondgebruik. Bij een vergelijking tussen beide blijkt dat sinds circa 1850 de verschillen zijn afgenomen: de kaartbeelden uit de vorige eeuw geven voor grote delen van het gebied in veel gevallen een kleinschalig geperceleerd bouwland binnendijs en grootschalig geperceleerd grasland buitendijs te zien. Door de schaalvergroting en de afname aan bouwland binnendijs is dit contrast verminderd.

Bewoningspatroon

Kenmerkend voor de bewoningsgeschiedenis in het Gelderse rivierengebied is de aanleg van dijken in een beboud gebied. In tegenstelling tot het Hollands-Utrechtse veengebied hebben de dijken of de daaraan voorafgaande kaden dus niet als ontginningsbasis gefunctioneerd. Dit betekent dat de dijk geen hoofdas is in de oorspronkelijke nederzettingsstructuur, al is op een aantal plaatsen (later) een verschuiving van het zwaartepunt van bewoning naar de dijk opgetreden.

De belangrijkste traditionele dorpsvormen van het rivierengebied zijn het 'ronde' en het 'gestrekte' dorpsstypen, min of meer samenhangend met de genoemde tweedeling blok/mozaïek- en strokenverkeveling. In het ronde dorp op de onregelmatige oeverwallen en stroomruggen in het oostelijk deel van het gebied staan de boerderijen min of meer los gegroepeerd, soms rond een brink. Bij het gestrekte dorp staan de boerderijen langs enkele parallelwegen. De basis is hier een vrij smalle stroomrug. Beide dorpsvormen dateren uit de Middeleeuwen. De strook grond tussen de bebouwde parallelwegen en de eventueel later bebouwde dijk is vaak minder dicht bebouwd of zelfs helemaal onbebouwd gebleven. De aanwezigheid van een kwelzone vlak achter de dijk kan hierop van invloed zijn geweest. Een heel duidelijk voorbeeld van een dergelijke situering is Well aan de Maas.

Met het in gebruik nemen van de lagere delen van oeverwallen en stroomruggen kwam op veel plaatsen een verspreide boerderij-bebouwing tot stand, die nog steeds typerend is voor het gebied. De 'echte' komgronden zijn tot ver in de 20ste eeuw vrijwel onbebouwd en onbeboud geweest. Pas met de ruilverkevelingen zijn de bewoningscondities hier verbeterd en ontstond ook hier een verspreide bewoning.

Als vermeld werden de gevolgen van overstromingen na de bedijking groter. Het gevolg was een trek naar de dijk zelf, als hoger gelegen en daarmee veiliger woonplaats. De functie als doorgaande weg trok eveneens bewoning naar de dijk. Voorts kwam bewoning bij een veer aan de dijk tot ontwikkeling. Door deze ontwikkelingen kreeg de dijk een prominenter plaats in de dorpsplattegrond. In sommige gevallen was vrijwel alle bebouwing naar de dijk getrokken, maar bevond alleen de kerk zich nog in het binnendijkse gebied, op enige afstand van de dijk. Dat beeld laat bijvoorbeeld de plattegrond van Maasbommel in 1820 zien.

De bewoningsstructuur is dus zeker niet zonder dynamiek geweest in de loop der eeuwen. Daarbij verdwenen sommige patroonkenmerken en ontstonden nieuwe. De situering van de bewoning op de dijk is daarvan een goed voorbeeld. De stadsplattegronden van Jacob van Deventer van omstreeks het midden van de 16de eeuw beeldt in veel gevallen ook de ruime omgeving van (rivier)steden af. Een deel van de dijkbebouwing is in die tijd buitendijks gelegen. In de midden-19de-eeuwse en in de 20ste-eeuwse situatie komt de buitendijkse bebouwing in verhouding met de binnendijkse bebouwing veel minder voor.

Op sommige plaatsen, zoals in Varik en Haaften, waar de dijk met een bocht om de middeleeuwse kerktoren heenloopt, is de invloed van de rivier op het bewoningspatroon te zien. De situering van de kerk geeft aan dat de dijk is teruggelegd. Met name aan de Waal is dat het geval, omdat die rivier in de loop des tijds steeds meer water te verwerken kreeg.

Een andere reactie op het overstromingsgevaar was het opwerpen van terpen. Dit vond in het westelijk deel van het gebied plaats, voorts in de Ooijpolder en in de bewoonde uiterwaarden langs de IJssel en, sporadisch, langs de Rijn en de Waal.

Zowel huisterpen als dorpsterpen ontstonden, de laatste door het aaneengroeien van huisterpen. De kerken werden vaak apart opgehoogd, zodat het kerkelijk erf ook in fysieke zin een toevluchtsoord werd in tijden van nood. Een fraai en laat voorbeeld is Heerewaarden, waar in de 19de eeuw het schoolplein en het kerkhof afzonderlijk als vluchtplaats zijn opgehoogd. Ook in de Bommelerwaard zijn nog in de 19de eeuw losse vluchtheuvels, dus zonder bewoning, opgeworpen (als bijkomend landschapselement kan dit een 'del', een waterplasje, opleveren). In Hedel ligt een vluchtheuvel met school, in Alphen is op drie plaatsen de Maasdijk verhoogd, in Dreumel is een afgesneden Waalbocht als zodanig verhoogd. Nog weer andere maatregelen tegen wateroverlast bestonden uit het bouwen van vloedschuren: veeschuren op een verhoging of met een verhoogde vloer, of schuren met waterzolders: versterkte zolders waar in tijden van nood het vee gestald kon worden.

Varik, de 'Oude Kerk', in de bocht van de Waalbandijk. Opname 1977

Hoewel de ruimtelijke structuur van de dorpen een zekere dynamiek kende, zoals hiervoor werd aangegeven, is de absolute groei van de dorpen tot in de 19de eeuw betrekkelijk gering geweest. Zeker in vergelijking met de periode daarna.

In de 19de- en 20ste-eeuwse ontwikkeling van de dorpen zijn enkele hoofdlijnen aan te wijzen. Als vroegste ontwikkeling, beginnend in de 19de eeuw, kunnen we de arbeiderswoningbouw, in samenhang met de steenfabrieken, noemen. Een volgende ontwikkeling betreft de wederopbouw en reconstructie van steden en dorpen ten gevolge van het oorlogsgeweld in de Tweede Wereldoorlog. Aan het eind van die oorlog werden delen van het rivierengebied zwaar getroffen in de strijd tussen de Geallieerde en de Duitse troepen. De centra van Arnhem en Nijmegen werden zwaar beschadigd, evenals de dorpen Huissen, Ochten, Bommel, Echteld, Hedel, Heteren en Kesteren.

Een derde ontwikkeling is de feitelijke groei van de dorpen na 1945 en vaak pas na 1960. Aanvankelijk voltrok de groei zich door verdichting van de bebouwing binnen de bestaande structuur. Toen dat niet meer toereikend was, zijn veel dorpen uitgebreid met nieuwbouw, waarbij de nieuwbouw niet langer plaatsvond langs bestaande lijnen in het landschap. In plaats daarvan werden nieuwe structuren ontwikkeld (woonwijken), die over de bestaande structuren heen kwamen te liggen en niet altijd logisch aansloten op de oude dorpsplattegrond.

Bij de dijkdorpen is in veel gevallen deze nieuwbouw achter de oude kern gebouwd, zodat die betrekkelijk gaaf is gebleven. De overgang tussen onbebouwde uiterwaard naar bebouwd gebied op en achter de dijk is daardoor vaak in stand gebleven. Dit kan als een waardevol ruimtelijk gegeven worden gezien. Dergelijke situaties dragen vaak in hoge mate bij aan de identiteit van het landschap.

De situering van de bebouwing ten opzichte van de dijk kent een grote verscheidenheid. Deze verscheidenheid, die het sterkst tot uitdrukking komt in de dorpen, is een zeer wezenlijke karakteristiek van de dorpen in het rivierengebied. Zeer algemeen geldt dat boerderijen overwegend aan de teen van de dijk zijn gesitueerd, of met de voor- of zijgevel gedeeltelijk in de dijk. Ten gevolge van vroegere dijkverbredingen kwam de boerderij steeds dichterbij in het dijklichaam te staan en tenslotte kwam het daar in terecht. Woonhuizen zijn of aan de teen van de dijk, of 'halverwege' de dijk, op de onderberm, of op het niveau van de dijkkruij gesitueerd. Al deze vormen komen min of meer door elkaar voor, zij het dat in dorpskernen de woonhuizen op het niveau van de dijkkruij overheersen. Toch bestaat ook dan nog de nodige variatie: de wat oudere bebouwing is op het toenmalige niveau van de dijkkruij gebouwd, recente bebouwing op het huidige niveau, vaak enkele decimeters tot een meter hoger, waardoor zich voortdurend hoogteverschillen kunnen voordoen. De wisselende voorgevelrooilijn is voorts zeer kenmerkend voor de dorpsbebouwing. Deze wisselende rooilijn geeft in combinatie met de verschillende hoogteligging van de panden ten opzichte van de dijk en de bochten in de dijk een zeer markante structuur.

Gezien het aantal nederzettingen dat in de nabijheid van de rivier ligt, is het opvallend hoe weinig daarvan een sterke relatie met het water hebben: slechts weinig hebben actief deelgenomen aan het handelsverkeer over de rivier en evenmin komt een sterke relatie tot uitdrukking in de aanleg van de plaats. Heerwaarden is als dorp een voorbeeld van een duidelijk op de rivier georiënteerde ligging. Voorts laten enkele steden in verleden en heden een sterke relatie met het water zien. Evenals elders in Nederland vond ook in Gelderland stadsvorming vrijwel steeds plaats langs rivieren. Te Nijmegen en Zutphen is de relatie met het water nog het beste aanwijsbaar (kades, waterfront). In gevallen als Hattem, Maasbommel, Gendt, Huissen en Wageningen is de relatie nooit erg sterk geweest, of is die relatie tussen stad en water al veel eerder verbroken, bijvoorbeeld door rivierverlegging.

Infrastructuur

De dijk lijkt als lange, doorgaande en verhoogde lijn in het landschap in beginsel geschikt om als landweg te dienen. Die functie hebben veel dijken dan ook, maar toch niet alle. In het voorgaande is duidelijk geworden dat de dijken in dit gebied van oorsprong niet de 'ruggegraat' van de nederzetting vormen. En ook waar het gaat om de verbindingen tussen de dorpen onderling vervullen de routes over de oeverwallen een minstens even belangrijke rol als de weg via de rivierdijk. Het verschillende belang van de dijk als verkeersweg komt duidelijk naar voren bij de IJsseldijk: noordelijk van Deventer loopt over vrijwel de gehele lengte van de dijk een weg. Ten zuiden van Deventer, waar hogere gronden betrekkelijk dicht tegen de rivier aan liggen, ontbreekt de weg over de dijk en ligt de landroute meer landinwaarts op die hogere gronden. De dijk doet zich hier voor als een grasdijk. Ook het oostelijk deel van de Maasdijk kent slechts een bescheiden verkeersfunctie, gezien het semi-verharde oppervlak.

Waar de dijk wel een functie voor het landverkeer vervulde geldt voor de rijweg eenzelfde redenatie als voor het profiel van het dijklichaam: vrijwel overal zijn in de loop van de 20ste eeuw verbeteringen uitgevoerd: van semi-permanente verharding via klinkerbestrating naar uiteindelijk de huidige asfaltlaag. Vanaf de dijk naar de rivieroever liepen veerwegen, ook wel veerstoepen genoemd. De topografische kaart uit het midden van de 19de eeuw laat zien dat veren, meestal voetveren, een zeer algemeen verschijnsel waren. Bij elk dorp van enige betekenis aan de rivier lag wel een veer. Voor het hele Gelders rivierengebied moet het om tientallen verbindingen zijn gegaan. Daar is nu slechts een bescheiden deel van over: het ontstaan van vaste oeververbindingen in combinatie met de toegenomen motorisering heeft de meeste veren (vaak pas na de Tweede Wereldoorlog) doen verdwijnen. De belangrijkste

veren hadden aan de oever een veerhuis staan. Daar is een aantal van bewaard gebleven. De veerhuizen vormen op het terrein van de infrastructuur naast enkele (spoor)bruggen de meest markante uitingen van die functie in het rivierdijklandschap.

De verkeersfunctie van de rivieren zelf is na de reeds beschreven verbeteringen sinds circa 1850 toegenomen. Deze toename betrof vooral het vervoer over langere afstand en maakt gebruik van bestaande aanlegplaatsen en havens: nieuwe infrastructurele werken zijn niet of nauwelijks uit deze ontwikkelingen voortgekomen.

Tenslotte kunnen nog de brede weteringen met hun uitwateringspunt op de rivier worden genoemd. Veel van die punten vervullen vaak al sinds eeuwen die functie en kennen dus een hoge continuïteit. De uitwatering vindt in de huidige situatie plaats door een gemaal, dat gewoonlijk op of halverwege de dijk is gesitueerd. Door de vrije ligging en de omvang van het object vormen de gemalen markante punten langs de dijk.

Landsverdediging

In de Middeleeuwen verrees een aantal kastelen in het rivierengebied. Voorbeelden van kastelen in het dijklandschap zijn o.a. Neerijnen, Waardenburg en Ammerzoden. Ook werden omgrachte boerderijen en andere min of meer verdedigbare huizen gebouwd, waarvan eveneens exemplaren bewaard zijn gebleven. Na de Middeleeuwen verviel de militaire functie van de kastelen, al werden enkele als vestingwerk in gebruik genomen; rond de versterkingen van Nederhemert en Loevestein werden omwallingen gelegd. Kastelen die hun militaire functie verloren werden soms omgebouwd tot woonhuis; vele vervielen tot ruïne en zijn tenslotte opgeruimd. Ook de stedelijke nederzettingen waren, meestal al in de Middeleeuwen, van omringende vestingwerken voorzien.

Gedurende de Opstand werden enkele schansen aangelegd: Knodsenburg (tegenover Nijmegen), Nederhemert en een paar forten: St. Andries en Nassau (Heerewaarden). In de volgende eeuwen werden geen nieuwe werken aangelegd, behalve een schans bij Pannerden (1742) en enkele schansen en forten in het kader van de IJssellinie (eveneens 18de eeuw, vrijwel niets van over). Rond 1800 werd de waterlinie De Spees aangelegd in het verlengde van de Grebbelinie, ter hoogte van Ochten van de Rijn naar de Waal.

Van groot belang was de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie vanaf 1815. De linie diende het hart van Nederland, de vesting Holland, van vijandelijk bezetting te vrijwaren door het onder water zetten van een brede strook grond daaromheen. De grote rivieren speelden een belangrijke rol in het onder water zetten. Het is dus niet verwonderlijk dat forten, inundatiekanalen, latere kazematten enz. van de linie in het rivierdijklandschap aanwezig zijn. Voorbeelden: het Inundatiekanaal bij Tiel uit 1875 om via de Linge water uit de Waal te kunnen halen en het fort bij Everdingen in de zuidelijke Lekdijk. Buiten de linie verrezen de forten Nieuw St. Andries (1816) bij de verbinding tussen Maas en Waal, het fort bij Lent tegenover Nijmegen zo'n 50 jaar later en fort Pannerden. De invloed van de militaire functie op het landschap gaat nog verder dan de hier vermelde objecten: ook de direct daaraan grenzende terreinen zijn van belang en in functioneel en visueel opzicht met de objecten verbonden. Het gaat daarbij om grachten rond vestingen en de (voormalige) schootsvelden en inundatievelden daarbuiten, die vrij van bebouwing en overdadige begroeiing werden gehouden.

De militaire functie van de meeste steden verviel in de 19de eeuw. De vestingwerken werden buiten gebruik gesteld; meestal werden de wallen geëgaliseerd en in gebruik genomen voor parkaanleg, woningbouw, industrievestiging enz. Doorgaans vormen de vroegere wallen nu een overgangszone tussen de historische binnensteden en de latere uitbreidingen.

Boerderijen en erfindeling

Aanvankelijk stonden in het rivierdijklandschap houten boerderijen, zoals dat ook elders het geval was. In de 16de eeuw werden deze vervangen door stenen boerderijen. De klei voor de stenen werd in de uitwaerden gewonnen. Vermoedelijk gebeurde de baksteenbouw in eerste instantie uit statusoverwegingen, later speelde ook de brandveiligheid een rol. De oudste boerderijen in het gebied dateren globaal uit de 17de en 18de eeuw, een enkele heeft een oudere kern. In het rivierdijklandschap zien we drie typen boerderijen, die alle tot de zogenaamde hallehuis-groep behoren. De boerderijen van deze groep hebben een driedelige opzet met een hoger middendeel en twee lagere zijdelen onder één dak. Het oudste type is de langhuisboerderij: woonhuis en stal liggen onder één doorlopend dak. De beide andere typen zijn hierop varianten. Het woonhuis werd aan één zijde uitgebouwd voor een grote kelder met een opkamer erboven. Zo ontstond het krukhuisstype. Vaker werd een T- of dwarshuisboerderij gebouwd, met een breed, onderkelderd woonhuis onder een eigen dak dwars op het stalgedeelte.

Vanaf 1850 werden weer langhuisboerderijen gebouwd, vaak voorzien van allerlei decoraties als kleurig siermetselwerk, uitgezaagde houten windveren langs het dak en fraaie vensters in de topgevel.

*Alphen aan de Maas, Molendijk met korenmolen 'Tot Voordeel en Genoegen' (anno 1795).
Opname 1977*

2.2 DE CULTUURHISTORISCHE KARAKTERISTIEK PER ASPECT

Na het voorgaande is het duidelijk dat landschappelijke elementen op grond van de ontwikkeling een aantal verschillende vormen kunnen aannemen en daarmee verschillende karakteristieken kunnen bezitten. Deze karakteristieken, die alle op de een of andere wijze samenhangen met de bewoningsgeschiedenis in het gebied, kunnen vanuit een cultuurhistorische optiek als waarden worden aangeduid. Bij de beschrijving van de cultuurhistorische karakteristiek vormt de huidige situatie het uitgangspunt. Wat in de huidige situatie aan ons is overgeleverd aan landschappelijke objecten en structuren heeft een sterk uiteenlopende ouderdom. Dit betekent onder meer dat de onderlinge samenhangen in wisselende mate aanwezig zijn en dat de gaafheid en herkenbaarheid van karakteristieken uiteen kunnen lopen.

Verkaveling, grondgebruik en landschapsbeeld

De verkaveling in de buurt van de dijk is meestal niet meer die uit de periode van de ontginning. Verschuiving van de bewoning naar de dijken, veranderend grondgebruik tot en met de 20st-eeuwse ruilverkavelingen zijn hiervoor de redenen. Voor het overgrote deel van het rivierdijklandschap is sprake van een mengvorm van blokvormige en gestrekte kavelvormen. De cultuurhistorische waarde van de huidige verkaveling is op perceelsniveau in veel gevallen betrekkelijk gering. Wel is het globale patroon van belang.

De verscheidenheid aan vormen van agrarisch grondgebruik is momenteel kleiner dan een eeuw of anderhalve eeuw geleden: de akkerbouw is bijna een monocultuur van maisakkers, van 'oude' vormen van grondgebruik bepalen alleen hoogstamfruitbomen en grienden hier en daar nog het landschapsbeeld. De relatie tussen grondgebruik en hoogteligging dan wel waterhuishouding is in de loop van de 20ste eeuw minder geworden. Maar op de kaart en op de luchtfoto laat de samenhang tussen grondgebruik, wegenpatroon, verkaveling en bodemgesteldheid zich soms nog steeds fraai aflezen (in het veld, op maaiveldniveau, is die samenhang niet altijd direct herkenbaar).

De perceelrandbegroeiing is de afgelopen decennia verminderd, waardoor landerijen plaatselijk bijna volledig 'kaal' zijn geworden. Waar deze begroeiing nog aanwezig is, vertegenwoordigt die een belangrijke karakteristiek.

Ondanks enkele plaatselijke afwijkingen (industrie, recreatie) heeft het overgrote deel van het gebied een agrarische bestemming behouden. Het gebied kent in dit opzicht een grote continuïteit van karakter. De invulling van de agrarische bestemming is nogal bepalend voor de beleving van het landschap in termen van (visuele) openheid of dichtheid. Door de aanwezigheid van akkers en graslanden en de relatief spaarzame aanwezigheid van grootschalige bosgebieden maakt het rivierdijklandschap een indruk van weidsheid. Die indruk wordt sterk bepaald door de plaats van waar het landschap wordt waargenomen. Uitgaande van de waarneming vanaf de openbare weg betekent dit voor het merendeel van de tracé's een waarneming vanaf de kruin van de dijk. Door de hoogte van deze standplaats kijkt men als het ware over laagblijvende of laaggehouden beplanting heen.

Grootschalige complexen hoog opgaand geboomte doen zich langs de rivieren in de huidige situatie op maar op enkele plaatsen voor. Voor die gevallen kan een aanzienlijke continuïteit in de tijd worden aangetoond. Elders is de continuïteit in het huidige landschapsbeeld lastiger vast te stellen, althans binnen het bestek en de schaal van dit onderzoek.

Voorlopig dient te worden volstaan met de volgende redenering: veranderingen in het grondgebruik zijn voortdurend van invloed geweest op het landschapsbeeld: een zekere dynamiek in mate van openheid dan wel geslotenheid van het landschapsbeeld kan op grond daarvan worden verwacht. Zo werd reeds gewezen op de huidige visuele openheid die is toegenomen door recente kaalslag, en in een iets verder verleden door schoning (van overdadige beplanting) in de uiterwaarden. Ook conjunctuurgevoelige teelten als griendhout, tabak en hennep kenden perioden met sterke uitbreiding dan wel inkrimping van het areaal, met een weerslag op het landschapsbeeld. Ondanks deze dynamiek bestaan er aanwijzingen dat een betrekkelijke openheid al verscheidene eeuwen een hoofdkenmerk is voor (althans grote delen) van het rivierdijklandschap. Oude afbeeldingen in de vorm van getekende en geschilderde rivierlandschappen wijzen in die richting, zelfs wanneer men er vanuit gaat dat dergelijke afbeeldingen niet in alle gevallen topografisch betrouwbare informatie geven. (Een voorbeeld vormen de tientallen topografische illustraties van het rivierlandschap bij Rhenen vanaf de 17de eeuw in de studie van H.P. Deys, *Achter Berg en Rijn; over boeren, burgers en buitenlui in Rhenen*. Wageningen, 1981).

Ook de stadsplattegronden van Jacob van Deventer uit het midden van de 16de eeuw geven het landschap bij riviersteden weer zonder de aanwezigheid van complexen opgaand geboomte.

Beplanting of boomgroepen die ter oriëntatie in het landschap konden dienen dan wel uit militair-strategisch oogpunt van belang waren, werden door Van Deventer op de kaart aangegeven; maar zoals gezegd, is daarvan rond de riviersteden vrijwel geen sprake.

De dijk

De dijk kan recht zijn of bochtig, met een flauwe of een steile helling, vrij hoog of juist laag, breed of smal, met of zonder wielen, met of zonder bewoning, rijweg, enz. Een groot aantal varianten komt voor, soms op korte afstand van elkaar.

Het tracé is veelal een opstelsom van vroegere tracés met allerlei aanpassingen, zoals verleggingen rond wielen en bochtafsnijdingen. Het tracé kent een variatie in ouderdom: van oorsprong middeleeuws, met plaatselijke wijzigingen van later datum, tot in de 20ste eeuw. Het profiel daarentegen is betrekkelijk recent; het gaat om op zijn oudst 19de-eeuwse, vaker om 20ste-eeuwse profielen. Enkele riviervakken, zoals de Bergse Maas, zijn zowel naar tracé als naar profiel 'recent'. De daarbij behorende dijk is goed herkenbaar: rechtlopend over grote afstand, brede rijweg, flauw talud, met of zonder binnenberm, aanwezigheid van boombeplanting en afwezigheid van bebouwing. Hier is het juist de eenvormigheid over een grote afstand die kenmerkend is en niet de variatie over een korte afstand. Van het profiel zijn de extremen het meest opvallend: de smalle en steile dijken tegenover de bredere met een flauw talud.

Laatstgenoemd type stamt gewoonlijk uit de meest recente dijkverhoging. Het is mogelijk niet zozeer de massaliteit van dit dijklichaam dat opvalt, maar eerder het 'ongelede' karakter. De flauwe taluds zorgen voor weinig markante grenzen tussen onderdelen van het profiel. Markering van de teen van de dijk en van talud naar rijweg of berm (heggen, hekken of paaltjes met draad) kan een structuur geven die meer aansluit bij bestaande karakteristieken. De over het hele gebied aanwezige variatie is op zich reeds een grote waarde. Het herkenbaar en afleesbaar houden van die variatie levert een belangrijke bijdrage aan de instandhouding van de identiteit van het landschap.

Landsverdediging

Dit onderdeel bestaat uit een middeleeuwse component: kastelen, omgrachte hofsteden enz.; verder de verdedigingswerken rond steden en de schansen en linies uit de 16de eeuw en later. Aan de middeleeuwse periode herinneren enkele kastelen in het rivierdijklandschap. Zoals overal is van de oorspronkelijke hoeveelheid kastelen een betrekkelijk willekeurig aantal, verspreid door het gebied, overgebleven.

De relatie tussen de dijk en het meestal op enige afstand gelegen kasteel is gewoonlijk een visuele; in de aanleg ontbreekt die relatie meestal.

De vroegere stedelijke omwallingen spelen in het rivierdijklandschap nog slechts een bescheiden rol, aangezien ze zijn opgenomen in latere stadsuitbreidingen. Een relatie met de rivier is er nu meestal niet meer.

De restanten van de vroegere linies vormen geen samenhangend geheel. Het gaat meer om betrekkelijk geïsoleerde objecten die meestal wel in hun oorspronkelijke context liggen. Daardoor is toch van herkenbaarheid sprake. In het rivierdijklandschap treffen we een aantal forten en batterijen e.d. aan en enkele schansen, inundatiekanalen en andere werken. Hier is wel een nadrukkelijke relatie tussen object en dijk aanwezig en in sommige gevallen ook met het omringende landelijke gebied, wanneer dit de functie van voormalig schootveld of inundatieterrein had.

Infrastructuur

De meest markante uitingen zijn veerwegen, veerhuizen, een enkel uitwateringskanaal en enkele (spoor)bruggen. Het gaat meestal om vrijstaande of vrijgelegen onderdelen, die in hun functioneren nauw gelieerd zijn met vooral de rivier.

Nederzettingen

De nederzettingen in het rivierdijklandschap zijn in vorm zeer gevarieerd. Er zijn historische steden, min of meer ronde en gestrekte dorpen in de buurt van de dijk, al dan niet overgaand in dijkdorpen. Er zijn eenzijdige en tweezijdige bebouwde dijkdorpen, dichtbebouwde en losbebouwde, enz. Ook de ligging van de huizen aan en op de dijk vertoont variëteit. De wat oudere bebouwing is op het toenmalige niveau van de dijkkruijn gebouwd, recente bebouwing op het huidige niveau, vaak enkele decimeters tot een meter hoger, waardoor zich voortdurend hoogteverschillen kunnen voordoen. De wisselende voor-gevelrooilijn is voorts zeer kenmerkend voor de dorpsbebouwing. Deze wisselende rooilijn geeft in combinatie met de verschillende hoogteligging van de panden ten opzichte van de dijk en de bochten in de dijk een zeer markante structuur. Het op korte afstand voorkomen van deze verscheidenheid vormt een van de belangrijkste karakteristieken van het rivierdijklandschap.

In een aantal gevallen leveren de grenssituaties tussen bebouwd en onbebouwd gebied een grote bijdrage aan de identiteit van het landschap. Dit geldt voor rivierfronten van steden en voor de abrupte overgangen van (onbebouwde) uiterwaard naar het bebouwde gedeelte van de nederzetting, waarbij de dijk de grenslijn vormt.

Voorts is er regelmatig sprake van min of meer verspreide bebouwing op enige afstand van de dijk, in een aantal gevallen op verhoogde woonplaatsen gelegen. Kortom, met een beperkt aantal elementen (dijk, huizen, binnen- en buitendijkse strook) is een zeer grote variatie in mogelijkheden ontstaan.

Boerderijen en erfindeling

De historische boerderijen in het rivierdijklandschap behoren tot het hallehuis-typen. Met name het T-huis-type is karakteristiek voor het gebied. Voor de boerderij staan vaak leilinden als natuurlijke zonwering en op het erf vinden we hier en daar nog een bakhuisje en een hooiberg met rieten kap of met een houten schuur erom, een zogenaamde schuurberg. Naast de boerderij staat soms een zomerhuis, waar in de zomermaanden werd gewoond. Ook zijn er gecombineerde bak-zomerhuizen.

Door modernisering van het agrarisch bedrijf komen in historisch opzicht niet veel gave erven meer voor.

Neerijnen, buitendijks zicht op de Waalbandijk. Opname 1987

3 HET WAARDEREN VAN HET RIVIERDIJKLANDSCHAP VANUIT EEN CULTUURHISTORISCHE INVALSHOEK

3.1 CRITERIA

Cultuurhistorische elementen worden veelal gewaardeerd met behulp van een aantal criteria. De criteria zijn (voor zo ver mogelijk te bepalen): ouderdom, zeldzaamheid, gaafheid, herkenbaarheid, samenhang en eventuele additionele waarden, bijvoorbeeld een specifieke historische betekenis. Deze criteria komen vrijwel overeen met die welke elders bij het onderzoek naar waarden in het cultuurlandschap worden gehanteerd, zo blijkt uit een recent overzicht daarvan (Hans Renes, Landschapswaardering en historische geografie, p. 42-45). Het overzicht van Renes geeft verder aan dat de voor cultuurwaarden te hanteren criteria kunnen afwijken van die welke in de ecologie worden toegepast: zo zijn 'vervangbaarheid' en 'compleetheid' uit de ecologie criteria die voor cultuurwaarden niet of slechts zeer ten dele gehanteerd kunnen worden.

Bij het criterium ouderdom is meestal slechts een vrij globale datering mogelijk. Als criterium weegt de datering bovendien niet zwaar mee. Er is geen sprake van 'hoe ouder, hoe meer waard', maar wel kunnen 'ouderdom' en 'zeldzaamheid' elkaar versterken of 'ouderdom' en 'gaafheid'. Ijkpunt voor de gaafheid is de mate van verandering sinds circa 1850. De keuze voor dit tijdstip is vooral ingegeven door pragmatische overwegingen: uit die tijd dateert het oudste, voldoende gedifferentieerde kaartmateriaal, aan de hand waarvan latere ontwikkelingen gevolgd kunnen worden. Waar mogelijk worden bij de beoordeling ook andere gegevens (literatuur, oudere detailkaarten, enz.) meegenomen. Ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 die nu als waardevol worden gezien (bijvoorbeeld de verdere aanleg of omvorming van landschapsparken) worden eveneens gewaardeerd.

Bij het begrip samenhang gaat het om de onderlinge betrokkenheid van de objecten en structuren, ontstaan door ruimtelijke nabijheid of historisch-functionele verbondenheid.

In deze rapportage is niet expliciet per aspect gewaardeerd. Er is gekozen voor een meer impliciete waardering: per traject wordt aangegeven wat de cultuurhistorisch waardevolle karakteristieken van de afzonderlijke aspecten zijn. Is er geen sprake van duidelijke waarden op het grootschalige niveau van deze rapportage, dan wordt het betreffende aspect buiten beschouwing gelaten of zeer kort behandeld. De redenen voor een dergelijke globale benadering zijn de volgende: deze rapportage geldt als eerste overzicht van waarden. Daarbij past eerder een globaal karakter van de gepresenteerde gegevens dan een tot op detailniveau uitgewerkt overzicht. Dit laatste zou vanwege de grote lengte van de te onderzoeken dijken en de beperkt beschikbare onderzoeks- en rapportagetijd toch al tot de onmogelijkheden hebben behoord.

Deze benadering op hoofdlijnen vertaalt zich eveneens in de bij deze rapportage behorende kartografische weergave. Op de kaarten wordt in vier gradaties aangegeven hoe hoog de cultuurhistorische belangen voor bepaalde dijkvakken zijn. Die belangen worden op de kaart niet verder geëxpliciteerd. De kaart wil alleen maar attenderen of signaleren waar grote en minder grote belangen op het vlak van de cultuurwaarden aanwezig zijn.

Bij de latere uitwerking van het project op lokaal en regionaal niveau wordt als het ware op het betreffende dijkvak ingezoomd. Op dat schaalniveau dienen de cultuurhistorische belangen nader te worden aangeduid aan de hand van concrete ruimtelijk-structurele elementen en objecten. De praktijk wijst uit dat de feitelijke oplossing voor de wijze van dijkversterking per situatie plaatsvindt. Eerst bij de uitwerking van de uitvoeringsplannen komen ook andere belangen meer in detail aan de orde (verkeer, wonen, natuur, recreatie). Pas dan kunnen de cultuurwaarden getoetst worden aan andere belangen en op civiel-technische en financiële haalbaarheid en uitvoerbaarheid, en kan de creativiteit van de ontwerpers concreet worden ingezet.

3.2 HET OMGAAN MET CULTUURWAARDEN

Een van de twee hoofddoelstellingen van de monumentenzorg luidt: "Het bevorderen van een blijvende integratie van waardevolle cultuurhistorische elementen in een veranderend leefmilieu." De vertaling van deze in 1982 door de toenmalige minister van WVC geformuleerde hoofddoelstelling naar de praktijk betekent het ontplooiën van in ieder geval de volgende activiteiten:

1. het benoemen van cultuurwaarden, afgestemd op de schaal van het onderzoeksgebied en de fase van besluitvorming;
2. het afwegen van deze waarden tegen de mate waarin ze een rol kunnen blijven spelen in functioneel en sociaal opzicht.

De resultaten van de eerste activiteit zijn in onderhavige rapportage verwoord. Onder 3.1 is aangegeven welke informatie de teksten en kaarten bevatten en welke zeggingskracht aan deze informatie mag worden toegekend.

Voor de tweede activiteit worden hieronder enkele overwegingen en uitgangspunten genoemd. Bij het onderzoek naar waarden kan er niet van uit worden gegaan dat alles tegen elke prijs onveranderlijk in stand wordt gehouden. Het behoud van waardevolle structuren en objecten dient primair te worden nagestreefd, maar moet vervolgens in een breder kader worden afgewogen. Dan zou kunnen blijken dat bepaalde historische waarden moeilijk te combineren zijn met andere, hedendaagse ruimtelijke ontwikkelingen. Die andere ontwikkelingen kunnen, evenals de cultuurwaarden, per lokatie naar aard en 'hardheid' verschillen. Er is daarmee een verscheidenheid aan toekomstige mogelijkheden en oplossingen aanwezig. Het is dan vaak ook niet mogelijk vooraf aan te geven wat in de belangenafweging de doorslag zal geven.

Het omgaan met cultuurhistorische waarden is geen eenduidige activiteit: uit voorgaande paragrafen is duidelijk geworden dat onze gebouwde, en door de mens vorm gegeven omgeving complex in elkaar zit, dat de historische waarden zich in vele gedaanten voordoen en dat die in diverse 'tijdlagen' verscholen zitten.

Het is dan ook ondoenlijk om aan de hand van bijvoorbeeld een matrix, waarin de cultuurhistorische aspecten aan de criteria worden gekoppeld, absolute beleidsuitspraken over cultuurwaarden te presenteren.

Wel zijn voor sommige onderwerpen richtinggevende uitspraken te geven. Daarvan volgen hieronder enkele voorbeelden, die enig inzicht in het hanteren van de criteria en de opbouw van de waardestelling beogen te geven.

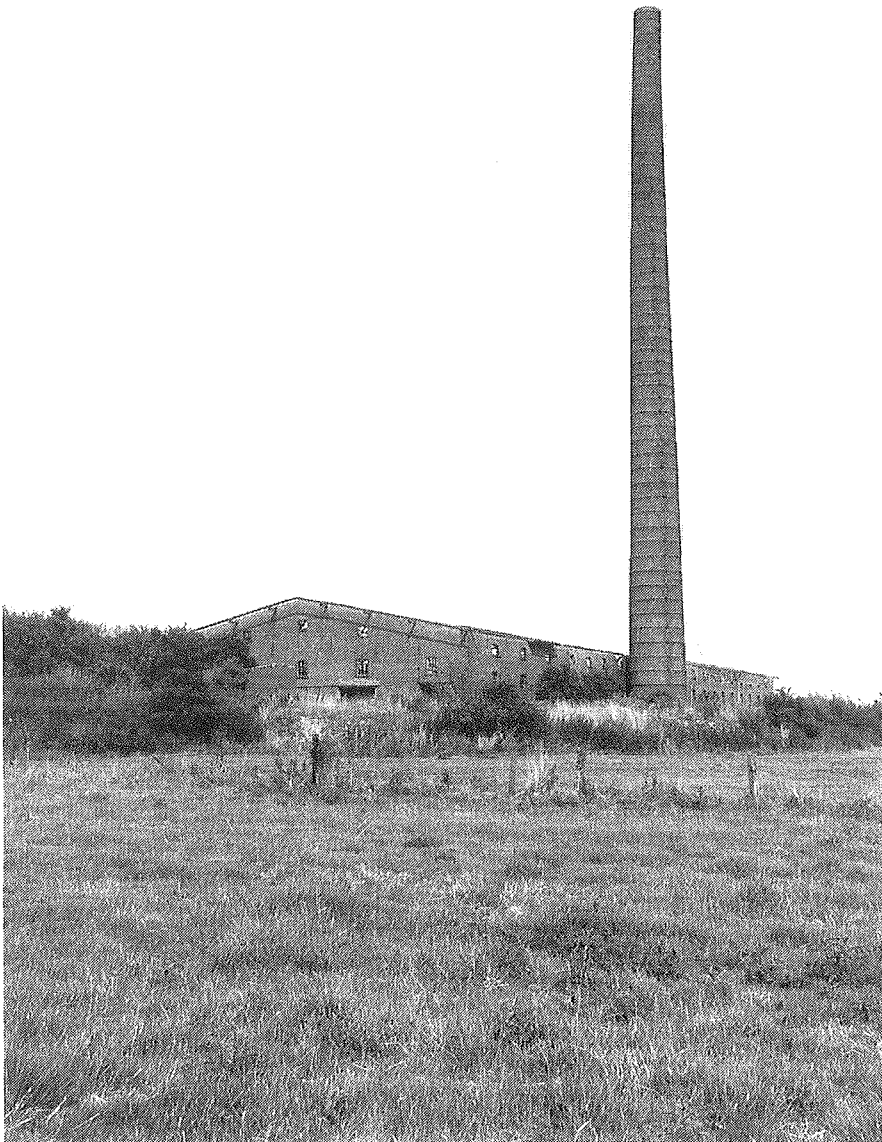
Algemeen gesproken zullen samenhang tussen onderdelen en de herkenbaarheid van die samenhang een zwaar gewicht in de schaal leggen. Soms is de samenhang tussen onderdelen belangrijker dan de status als monument van het afzonderlijk object. Vertaald naar het rivierdijklandschap kan een keuze tussen handhaving van een solitair, van rijkswege beschermd monument of de handhaving van een rij niet-monumentale, maar wel karakteristieke, gave en goed gesitueerde panden in het voordeel van de laatste uitvallen. Bij dergelijke keuzes zullen echter steeds ook de andere criteria (ouderdom, gaafheid, zeldzaamheid) in de afweging moeten worden betrokken.

Vanuit cultuurhistorisch opzicht is de handhaving van het huidige tracé, met inbegrip van alle bochten, bij de dijkversterking een uitgangspunt. De geconstateerde verscheidenheid aan dijkprofielen is een tweede hoofdkarakteristiek die gehandhaafd dient te blijven.

Bij de nadere waarde-aanduiding van bochtige tracédelen scoren die bochten, waar sprake is van een samenhang met andere objecten of landschappelijke elementen, hoger dan de bochten waar een dergelijke samenhang niet (meer) zichtbaar aanwezig is. Markante vormen van samenhang zijn die waar de aanleiding tot de bocht zichtbaar is: de bocht rond een wiel, de bocht nauwsluitend om een dorp of stadsdeel heen. Het verdient in dergelijke situaties de voorkeur de dijkversterking aan de 'minst waardevolle' zijde te laten plaatsvinden. Zijn aan beide zijden van de dijk cultuurwaarden aanwezig, dan dient een nadere afweging plaats te vinden: in het geval van een binnendijks wiel met op dezelfde hoogte buitendijks restanten van kleiputten (situatie bij 'De drie Waaijen', gem. Druten) dienen zeldzaamheid, herkenbaarheid en gaafheid in de afweging te worden betrokken. Bij redelijk gave, herkenbare putten zou de versterking aan de wiel-zijde de voorkeur verdienen: kleiputten zijn zeldzamer dan wielen. Als tweede voorbeeld van 'concurrerende' waarden aan weerszijden van dijk kan de situatie te Neerijnen worden genoemd: binnendijks, dwars op de dijk ligt de bebouwing als 'poort' naar het dorp, buitendijks ligt een strang. Hier is een afweging lastiger, aangezien aan beide elementen een cultuurhistorische waarde kan worden toegekend.

Eerder in deze rapportage kwam de dijkbebouwing, in het bijzonder die in de dorpen, naar voren als een van de meest markante karakteristieken van het gebied. Bij een nadere waarde aanduiding worden dergelijke samenhangende structuren in beginsel van meer waarde geacht dan verspreid, ogenschijnlijk willekeurig langs de dijk liggende objecten. De waarde van dergelijke individuele objecten kan echter sterk uiteenlopen en wordt vooral bepaald door de aard van het object en de situering ten opzichte van de dijk: het op de dijk gelegen veerhuis, molen, gemaal of een op enige afstand van de dijk liggende buitenplaats vormen doorgaans belangrijke beeld dragers voor de cultuurhistorische identiteit van het betreffende tracédeel.

Handhaving of versterking van identiteit betekent in de eerste plaats aandacht voor de ruimtelijke structuur en het herkenbaar houden van de verschillende vormen daarbinnen (steden, lintbebouwing, clusters). Bij de invulling van die structuren door herbouw en nieuwbouw vormt een nauwgezette reconstructie of imitatie van een historische situatie niet het uitgangspunt. Imitatie en reconstructie van cultuurwaarden blijven vaak als zodanig herkenbaar.

Ooij, steenfabriek "De Groenlanden". Opname 1978

4. WAARDERING PER RIVIER(GEDEELTE)

Het rivierdijklandschap vertoont een grote landschappelijke eenheid die berust op de aanwezigheid van maximaal vier samenstellende hoofdelementen: de rivier, de dijk, de uiterwaarden en het binnendijkse gebied. Omdat de waarneming meestal vanaf de dijk zelf plaatsvindt, zijn de dijk zelf en het binnendijkse gebied hoofdelementen die altijd aanwezig zijn. Uiterwaard en rivier zijn dat niet steeds: soms is er geen uiterwaard en grenst de dijk direct aan de rivier, soms is de uiterwaard zo breed dat de rivier onzichtbaar is. De herkenbaarheid van het rivierdijklandschap is echter bijzonder groot waar alle vier de elementen in het zicht zijn. Dit is over grote lengte in het rivierdijklandschap het geval.

De herkenbaarheid houdt een grote cultuurhistorische waarde in; het gaat om een eeuwenlang gegroeid en gemaakt landschap dat de kenmerken van die ontwikkelingen zichtbaar in zich draagt.

4.1 PANNERDENSCH KANAAL, RIJN EN LEK, NOORDZIJDE

Zoals hiervoor al is opgemerkt, vertoont het landschap langs de rivieren een grote mate van eenheid. Er is met recht sprake van een rivierdijklandschap dat zich steeds op ongeveer dezelfde wijze manifesteert. Ook langs de Rijn en de Lek is dat het geval. Deze situatie gaat met name op voor de zuidkant van de rivier tussen Everdingen en Arnhem, voor het Pannerdensch Kanaal en voor de Rijn ten oosten van het Pannerdensch Kanaal.

Aan de noordkant van de rivier, tussen Wageningen en Arnhem, is niet steeds van een rivierdijklandschap sprake, omdat de rivier op een aantal plaatsen aan hoge pleistocene gronden grenst die een natuurlijke waterkering vormen. Waar wel dijken liggen, zoals bij Wageningen, is de toestand vergelijkbaar met het algemene beeld. Kort samengevat komt het steeds op het volgende neer:

- Van grote waarde is een herkenbaar rivierdijklandschap met de karakteristieke driedeling: vrijwel onbewoonde uiterwaarden, dijk, binnendijks land. De herkenbaarheid is het grootst waar de uiterwaarden over enige afstand niet al te breed zijn, zodat de rivier te zien is. Afbreuk aan de waarde wordt gedaan door grootschalige ontgrondingen, waardoor een plassengebied ontstaat en het element 'uiterwaard' in het geheel niet meer aanwezig is (Maurik, Opheusden, Arnhem-Meinerswijk, Bijlandse waard bij Herwen). Ook in situaties waar de (versterkte) dijk te recht, te breed en te log is, of waar de dijk een sterke verkeersfunctie heeft (bij Huissen) wordt afbreuk gedaan aan de waarde: de herkenbaarheid als rivierdijk is hier sterk teruggelopen. Incidenteel wordt ook afbreuk gedaan waar de uiterwaard industriegebied is geworden (bij Wageningen). Ook waar de dijken en het omringende landschap 'opgenomen' zijn in een stedelijke omgeving kan de herkenbaarheid verloren gaan (omgeving Arnhem, beide rivieroeveren).
- Van waarde aan de dijk zelf is het tracé, het profiel (inclusief helling, hekken en paaltjes bovenop), de inpassing in het landschap (dijksloot aan de voet) en de aanwezigheid van bebouwing aan, in of op de dijk. Deze waarden komen op bijzondere wijze tot uitdrukking in de variatie aan kenmerken over korte afstand langs de dijk.
- Waardevolle elementen in het rivierdijklandschap zijn (behalve al genoemde): wielen, strangen, veerstoepen (o.a. Beusichemse veer, vooral bij het veer tegenover Amerongen is sprake van een rivieroverschrijdend ensemble met aan beide zijden veerstoepen en aan de Utrechtse zijde kasteel Amerongen), perceelsrandbegroeiingen, griendpercelen, zomerkaden, schansen en forten, enz. Wielen zijn, met scherpe bochten in het tracé, de meest markante beelddragende elementen van de geschiedenis van doorbraken en overstromingen.
- Binnen- en buitendijks is het agrarisch grondgebruik van belang: het vormt een wezenlijk kenmerk van het gebied en draagt veelal bij aan de weidsheid van het landschap.
- Beeld dat voor een zeer groot deel van het rivierdijklandschap bepalend is. De waarde van de verkaveling ligt meer in de globale richting en de indeling in blokken (door wegen of waterlopen omgeven groepen percelen) dan op perceelsniveau. De (vaak vrij genivelleerde) verkaveling van de uiterwaarden laat in meer of mindere mate de opbouw van het buitendijkse gebied zien. Bijzonder is het hier en daar (b.v. ten oosten van Culemborg) voorkomen van heggen als perceelsscheiding in de uiterwaarden.
- Ook de nederzettingsstructuur vormt een cultuurhistorische waarde. Op de zuidoever is het oorspronkelijke bewoningspatroon veelal gerelateerd aan het voorkomen van oeverwallen en stroomruggen en ligt aan achterwegen en in min of meer 'gestrekte' nederzettingen (Beusichem, Zoelmond, Maurik enz.). Latere ontwikkelingen zijn de vestiging aan dwarswegen en de trek naar de dijk. Dijkdorpen zijn, geheel of gedeeltelijk, o.a. Ravenswaaij, Rijswijk en Heteren. Binnen het patroon resulterend uit die ontwikkelingen zijn allerlei individuele objecten van belang: huizen, boerderijen, kerken, schoolgebouwen, raadhuisen, enkele molens e.d. Zeer opvallende en van ver zichtbare objecten kunnen als 'landmarks' functioneren.

Aan de noordkant van de Nederrijn, waar de rivier op een aantal plaatsen tegen hoge pleistocene gronden ligt, is het bewoningspatroon door die gronden bepaald (Wageningen, Renkum, Arnhem).
- De spoor- en andere verkeersbruggen met hun op/afritten vormen zowel 'landmarks' als 'schotten' in het landschap. Enerzijds zijn brug en dijk van ver te zien, anderzijds sluiten zij het achterliggende landschap af.

Naast deze vrij algemene beschrijving van de rivier volgt nu een overzicht van situaties die in positieve of negatieve zin afwijken van het geschetste algemene beeld.

Herwen en Aerdt

In het Rijnstrangen-gebied van Herwen en Aerdt liggen twee, gedeeltelijk zelfs drie dijken achter elkaar. De Pannerdense Dijk vormt met de Herwense Dijk de rivierdijk, daarachter ligt de Polderdijk/Aerdtsse Dijk en daar weer achter de Ooijse Dijk. Hier kan van een gaaf bewaard rivierdijklandschap aan de achterliggende dijken worden gesproken. Bovendien is aan het gebied een belangrijk stuk waterstaatsgeschiedenis af te lezen. Op de lokaties waar planologische druk ligt, is de gaafheid aanzienlijk minder.

Wageningen

De grootste cultuurhistorische waarde van Wageningen is wellicht gelegen in de specifieke ligging van de stad: onder aan de Wageningse Berg. Aan de kant van de Rijn is deze situatie het best bewaard gebleven, ondanks de 20ste-eeuwse uitbreidingen op de berg en onderlangs. Bijzonder duidelijk komt dit tot uitdrukking in het zicht op de stad vanuit de uiterwaarden, vanaf de Rijn en vanuit de Over-Betuwe. Buitengewoon karakteristiek is het contrast tussen enerzijds de stad en anderzijds de groten-deels onbebouwde, beboste steile zuidhelling, waarin de aanwezige lage bebouwing door de bomen aan het zicht wordt onttrokken.

De Grebbedijk vormt voor de stad een 'harde' grens tussen bebouwd gebied en open uiterwaard. Even ten westen van de stad is dat door vestiging van industrie buitendijks niet meer het geval.

4.2 PANNERDENSCH KANAAL, RIJN EN LEK, ZUIDZIJDE

Sterrenschans-Huissen-Arnhem

Door de aanwezigheid van de uiterwaarden is het Pannerdensch Kanaal niet echt als zodanig herkenbaar. Pas beneden de Roswaard, waar nauwelijks nog een uiterwaard aanwezig is, is dat wel het geval. Daar heeft de waterloop ook een typisch kanaal-karakter en markeert het duidelijk een stuk van de waterstaatsgeschiedenis.

De dijk ter hoogte van Huissen is opgenomen in een grotendeels nieuw ingerichte omgeving, zonder relatie met de rivier. Wel wordt de Huissensche Waard nog gekenmerkt door aanzienlijke reliëfverschillen. Ter hoogte van Arnhem is niet meer van een herkenbaar rivierdijklandschap sprake. De oude rivierdijk 'verdwijnt' in de nieuwbouwwijken van Arnhem-Zuid en de versterkte, nieuwe dijk ligt dicht tot zeer dicht langs deze nieuwbouw. De overgebleven strook binnendijks land is in gebruik als sportveld, waterzuivering, groenstrook e.d. De uiterwaarden zijn deels ontgrond, zodat een plassengebied is ontstaan zonder cultuurhistorische waarde. De oude dijk loopt over Elden naar Huissen. De cultuurhistorische waarde van de dijk is bijgevolg gering.

Arnhem (spoorlijn)- Opheusden

Als geheel is het traject Opheusden-Arnhem (spoorlijn) een 'standaard' rivierdijklandschap met een karakteristiek dijktracé, zij het letterlijk en figuurlijk vrij vlak en weinig bijzonder. Een grote waarde ligt echter in het contrast met de overzijde van de Rijn en het zicht op de Heuvelrug. Het open, enigszins eentonige rivierdijklandschap contrasteert met de begroeiide Heuvelrug. De Cuneratoren en de Koerheuvel van Rhenen en de Wageningse berg zijn landmarks op dit dijktraject, zo ook de Eusebiustoren van Arnhem. Als bijzonderheden kunnen nog genoemd worden: de veerstoep tegenover Wageningen, - weer een rivieroverschrijdend ensemble -, en de doorsnijding van de dijk door het Lingekanaal. Dit is één van de weinige punten waar de dijk wordt onderbroken door een kanaal (de spoor- en snelwegen gaan over de dijken heen). In Heteren is over korte afstand de situatie van bebouwing zowel achter als aan de dijk bewaard gebleven. Gaaf en van belang is het dorp ter hoogte van de buitendijkse NH-kerk; dijk en bebouwing vormen hier een waardevol ensemble.

Rijndijk-Marsdijk

Dit korte traject bestaat uit de 19de-eeuwse Marsdijk en de oudere, achterliggende Rijndijk. De Marsdijk is nu de waterkerende dijk en ligt aan de noordkant van de vroegere uiterwaard De Mars. De markante oude dijk is duidelijk herkenbaar aan het profiel, het kronkelig tracé, de wielen en de Oude Rijn, die er gedeeltelijk langs loopt. Aan de Marsdijk staan slechts enkele boerderijen. Beide dijken zijn van belang als beeld dragers van de waterstaatsgeschiedenis.

Tot aan de N233 is sprake van een gedeeltelijk gaaf rivierdijklandschap (groot binnendijks zandgat) met een oude en een 19de-eeuwse dijk. Van belang is bovendien het zicht op Rhenen aan de overzijde van de rivier (zie verder hieronder). De N233 (brug, op- en afrit, snelweg) vormt echter weer een 'schoot' in het gebied. De oude dijk ligt nu bovendien in de bebouwde kom van Kesteren en is daar minder herkenbaar. Gevolg is een onduidelijk beeld bij en ten oosten van Kesteren. Het meest oostelijke deel van dit gebied is echter van grote waarde: de oude dijk is bijzonder karakteristiek met een smal en bochtig tracé en een steil profiel. Langs de dijk staan oude boerderijen en aan het eind ligt de oude schans van de Linie van De Spees. Het landschap is kleinschalig, met typerende boomgaarden.

Maurik

Buitendijks is hier een ongedifferentieerde situatie ontstaan; er is een bocht afgesneden en de omringende uiterwaarden zijn voor een groot deel ontgrond. De oorspronkelijke situatie is nauwelijks nog herkenbaar. De grootschalige plassen die na de ontgroning resteren, zijn nu voor een deel in gebruik voor de watersport.

Bij Maurik ligt eveneens een vernieuwd dijkvak, met een plat, breed dijkprofiel. In combinatie met het grondgebruik, zowel binnen- als buitendijks gedeeltelijk recreatief, en de grote plassen buitendijks is hier nog nauwelijks sprake van een herkenbaar rivierdijklandschap. Dit gebied draagt veel meer het karakter van een plassenlandschap.

Rijswijk

Over korte afstand heeft een ontwikkeling tot dijkdorp plaats gehad met een tweezijdige bebouwing, waardoor een kleinschalig besloten dijkdorp is ontstaan. Van belang is op deze lokatie ook het kruispunt van de dijk met de weg naar de molen en de molen zelf.

Ravenswaay

Ravenswaay ligt tegen de dijk. De ligging van de kerk, vlak aan de dijk, laat vermoeden dat de dijk hier ooit is teruggelgd. Deze situatie vinden we ook aan de Waal meermalen. De kerk functioneert in de zeer open omgeving als 'landmark'.

Culemborg

De Lekdijk begrenst de historische stadskern van Culemborg. De historische situatie van een aan de rivier gelegen, maar niet naar het water toegekeerde stad, is hier grotendeels bewaard gebleven, ondanks de rommelige inrichting van de uiterwaard ter plaatse. De stad ligt nog altijd achter de dijk, met alleen een veerstoep naar het water. Van waarde is ook de kasteel-lokatie aan de oostkant van de stad. Van belang in de uiterwaard is het restant van de 'Kleine Lek', in de 16de eeuw gegraven om de stad een toegang naar de vaarweg te garanderen, en het restant van de vroegere haven, aangelegd begin 17de eeuw. De huidige haven dateert in beginsel uit de 18de eeuw.

Everdingen

De grens tussen het Zuidhollandse en het Gelderse rivierdijklandschap wordt duidelijk gemarkeerd door het fort bij Everdingen in de as van de Diefdijk: de weg loopt om het fort heen. Fort, Diefdijk en weg/dijktracé en de even verder gelegen batterij 't Spoel zijn belangrijke cultuurhistorische elementen als beeld dragers van de militaire, waterstaats- en politieke geschiedenis. Ook de openheid rond de verdedigingswerken (schootsveld) is van belang.

Eveneens van belang is de voor het Zuidhollandse rivierdijklandschap zo karakteristieke strokenverkaveling ongeveer haaks op de dijk, die hier geleidelijk overgaat naar een meer blokvormige verkaveling.

4.3 WAAL, NOORDZIJDE

Ook aan de Waal is sprake van een rivierdijklandschap dat zich steeds op ongeveer dezelfde wijze manifesteert. Een verschil met de Rijn is de schaal: de Waal is de grootste van de Nederlandse rivieren. Voor het aangrenzende rivierdijklandschap maakt dat (althans op de bestudeerde schaal) niet zo veel uit.

Wat betreft waardering kan hetzelfde worden opgemerkt als bij de Rijn en de Lek:

- Van grote waarde is een herkenbaar rivierdijklandschap met de karakteristieke driedeling: de vrijwel onbewoonde uiterwaarden, de dijk en het binnendijkse land. De herkenbaarheid is het grootst waar de uiterwaarden over enige afstand niet al te breed zijn, zodat de rivier te zien is. Afbreuk aan de waarde wordt gedaan door grootschalige ontgrondingen, waardoor een plassengebied ontstaat (o.a. Kekerdom, Dodewaard en Haften) en situaties waar de (versterkte) dijk te recht, te breed en te log is, als bij Brakel, of waar de dijk een sterke verkeersfunctie heeft als bij Tuil. Incidenteel wordt ook afbreuk gedaan waar de uiterwaard industriegebied is geworden (Gendt). Ook waar de dijken en het omringende landschap 'opgenomen' zijn in een stedelijke omgeving gaat de herkenbaarheid verloren (omgeving Nijmegen). Op nog grotere schaal dan langs de Rijn zijn de uiterwaarden langs de Waal ontgrond.
- Van waarde aan de dijk zelf is het tracé, het profiel (inclusief helling, hekken en paaltjes bovenop), de inpassing in het landschap (dijksloot aan de voet) en de aanwezigheid van bebouwing aan, in of op de dijk. De variatie aan kenmerken over korte afstand is voorts een wezenlijk kenmerk.
- Waardevolle elementen in het rivierdijklandschap zijn (behalve de al genoemde): wielen, strangen, perceelsrandbegroeiingen, vriendpercelen, zomerkaden, schansen en forten, enz. Wielen zijn, met scherpe bochten in het tracé, de meest markante beeld dragers van de geschiedenis van doorbraken en overstromingen. Opvallend is dat langs de Waal veel minder veerstoepen liggen dan langs de Rijn. Functionerende veren zijn die bij Brakel en Tiel.
- Binnen- en buitendijks is het agrarisch grondgebruik van belang: het vormt een wezenlijk kenmerk van het gebied en heeft veelal de weidsheid van het landschap tot gevolg. Een uitzondering is het voorkomen van kassen; aan de Waal is dit een toenemend verschijnsel. Dit brengt een versnippering van het landschap en een wat rommelige aanblik met zich mee.
- De binnendijkse verkaveling is afwisselend min of meer blokvormig en min of meer strookvormig, een beeld dat voor een zeer groot deel van het rivierdijklandschap bepalend is. De waarde van de verkaveling ligt meer in de globale richting en de indeling in blokken, door wegen of waterlopen omgeven groepen percelen, dan op perceelsniveau. De verkaveling van de uiterwaarden, voor zover niet genivelleerd, laat in meer of mindere mate de opbouw van het buitendijkse gebied zien.
- Ook de nederzettingsstructuur vormt een cultuurhistorische waarde. Aan beide kanten van de rivier is het oorspronkelijke bewoningspatroon veelal gerelateerd aan het voorkomen van oeverwallen en stroomruggen en ligt dit aan achterwegen en in min of meer ronde (o.a. Andelst) en 'gestrekte' nederzettingen (o.a. Dreumel, Neerijnen). Latere ontwikkelingen zijn de vestiging aan dwarswegen en de trek naar de dijk. Dijkdorpen zijn, geheel of gedeeltelijk, o.a. Hellouw, Brakel. Binnen het patroon resulterend uit die ontwikkelingen zijn allerlei individuele objecten van belang: huizen, boerderijen, kerken, schoolgebouwen, raadhuisen, enkele molens e.d. Zeer opvallende en van ver zichtbare objecten kunnen als 'landmarks' functioneren, bijvoorbeeld de kerken van Hien, Dodewaard en Varik.
- De spoor- en andere verkeersbruggen met hun op/afritten vormen zowel 'landmarks' als 'schotten' in het landschap. Enerzijds zijn brug en dijk van ver te zien, anderzijds sluiten zij het achterliggende landschap af.

Gendt/Bemmel

Bij Gendt ligt een industrieterrein en voorts hebben binnendijks ontgrondingen plaatsgevonden, in combinatie betrekkelijk weinig voorkomende situaties in het rivierdijklandschap. Met name de binnendijkse ontgraving doet afbreuk aan de waarde van het gebied. De buitendijkse ontgrondingen vanuit een oude strang hebben op dusdanige schaal plaatsgevonden, dat een plassenlandschap is ontstaan met nauwelijks cultuurhistorische waarde. Ook bij Bemmel is stevig ontgrond. Ook hier vormt de combinatie strang met ontgrondingsgaten een dergelijk plassengebied.

Voor het rivierdijklandschap is op dit traject van een vrij hoge bewoningsdichtheid sprake. Er is zowel bewoning aan achterwegen, in dorpskernen met vrij grote nieuwbouwcomponenten (Gendt, Haalderen, Bemmel), aan als achter (Doornenburg) de dijk en verspreid achter de dijk. Aan de gedeeltelijk al versterkte dijk zelf vindt men relatief weinig bewoning. In combinatie met het grondgebruik (vrij veel kassen) is een enigszins rommelig geheel tot stand gekomen.

Bemmel heeft wel enkele cultuurhistorisch waardevolle elementen, een oude kerk en een kasteel.

Lent

Hoewel het wat rommelige beeld ook voor Lent geldt, is hier toch van een bijzondere situatie sprake. Waar alle grote riviersteden over de rivier zijn 'gesprongen', is dat bij Nijmegen nog niet het geval. Lent is nog steeds een dorp en de strook binnendijks land tegenover Nijmegen is in agrarisch gebruik. Wel vormen de A52 en de spoorlijn weer 'schotten', die de beschreven situatie minder goed herkenbaar maken.

Een bijzonder element is de binnendijkse schans (dit is niet het verdedigingswerk Knodsenburg; dat is verdwenen).

Dodewaard-Amsterdam-Rijnkanaal

De uiterwaarden op dit traject zijn grootschalig ontgrond. Bij Dodewaard doet de kerncentrale verder afbreuk aan het karakter van het buitendijkse gebied. Bij IJzendoorn is de uiterwaard tot dijkhoogte opgehoogd: het specifieke uiterwaard-karakter van het buitendijkse landschap, en daarmee de waarde, is hierdoor verloren gegaan. Van enig belang zijn nog wel de aansluitingen van de zomerkaden e.d op de Waaldijk. Opvallend is het vrijwel ontbreken van een verkaveling in sommige uiterwaarden, een situatie die op verregaande nivellering duidt.

Recent zijn dijkvakken ter hoogte van Dodewaard en meer westelijk versterkt, wat een vrij logge dijk heeft opgeleverd. De aansluiting op het aangrenzende land is ongelukkig. In de oude situatie is de dijk vrijwel altijd duidelijk te onderscheiden van de omgeving door de sloot aan de voet. Waar de dijk breed en recht is en de uiterwaard het zicht op de rivier wegneemt, zoals ter hoogte van de brug naar Beneden-Leeuwen, is er nauwelijks nog sprake van een herkenbaar rivierdijklandschap.

De tegen de dijk staande kerken van Hien en Dodewaard wijzen op het ter plaatse terugleggen van de Waaldijk in het verleden. De torens zijn, behalve beeldragers van de geschiedenis van de strijd tegen het water, landmarks voor de omgeving.

Tiel

De versterkte (omwalde en omgrachte) steden vormden vroeger duidelijke onderbrekingen van het patroon van de rivierdijken. Op de topografische kaart van rond 1850 is te zien hoe de overgang van dijk naar stad doorgaans verliep. Aan de 'zijcanten' van de steden sloot de dijk op de omwalling aan.

Omwalling en rivierfront functioneerden ter hoogte van de eigenlijke stad als waterkering.

Er zijn uitzonderingen op dit patroon, zoals Culemborg en Wageningen, waar de stad geheel achter de dijk lag (en nog steeds ligt).

In de periode na 1850 is in de meeste gevallen de situatie ingrijpend gewijzigd als gevolg van de transformatie van de wallen met name bij sloop en inrichting als industrieterrein, voor woningbouw en stadsuitbreiding. Ook bij Tiel nadert nu aan weerszijden van de oude stad de nieuwbouw de dijk vrij dicht. Het specifieke karakter en de waarde van het rivierdijklandschap zijn daardoor sterk aangetast vóór het punt waar de dijk op de oude stad aansluit.

Opvallend bij Tiel is de wijze waarop de oude stad van de rivier is afgekeerd: verscholen achter de wal-muur, terwijl tussen de stad en het water een stuk niemandsland ligt met onduidelijke bebouwing.

Geconcludeerd moet worden dat door gebruik en inrichting van dit terrein de cultuurhistorische waarden verminderd zijn.

Neerijnen

Rond Neerijnen is de concentratie van cultuurhistorische waarden hoog: dorpen met karakteristieke dijkbebouwing, monumentale kerken en enkele kasteelsituaties, parkbos aan de binnenkant van de dijk (een weinig voorkomende situatie), gedeeltelijk gave uiterwaarden en binnendijks een vrij kleinschalige verkaveling. De richting van het verkavelings- en wegenpatroon laat bovendien sterk de opbouw van het gebied zien. Het gebied is met al zijn waardevolle elementen als het ware een 'catalogus' van het rivierdijklandschap. Vooral de kern van Neerijnen, een beschermd dorpsgezicht, is van zeer groot belang. Het kasteel en de molen van Waardenburg zijn in het beschermd dorpsgezicht inbegrepen. Door de aanwezigheid van een spoorbrug en een snelwegbrug is de ruimtelijke relatie met de eigenlijk kern van Waardenburg verloren gegaan. De bruggen met hun op- en afritten werken hier wel zeer sterk als schotten.

Afferden, dijkmagazijn op de Waalbandijk. Opname 1977

4.4 WAAL, ZUIDZIJDE

De Ooij

De Ooij is het rivierenlandschap ten oosten van Nijmegen, onderaan de stuwwal waarop Ubbergen ligt. Kaartvergelijking laat zien dat het gebied sinds 1850 vrij sterk is veranderd. Er is grootschalig ontgrond en gedeeltelijk is ten noorden van de oude dijk de zomerkade tot de eigenlijke rivierdijk opgehoogd. Tussen de oude en de nieuwe dijk heeft zich de uitbreiding van Ooij voltrokken. De rivierdijk is voor een deel recentelijk versterkt, een ander deel is in uitvoering en er is een deel nog niet aan bod gekomen. Bij de oude dijk, de Kerkdijk, zien we een soortgelijke situatie als bij de Marsdijk bij Kesteren. Als gevolg van de aanleg van een nieuwe dijk blijft de oude min of meer onveranderd, behalve waar zich planologische ingrepen voordoen (wegaanleg, dorpsuitbreiding). Zo hebben we ook bij de Kerkdijk te maken met een gaaf bewaarde dijk met een bochtig tracé, binnen- en buitendijkse wielen, enkele boerderijen en een omringend, enigszins geaccidenteerd gebied. Van groot belang is het contrast tussen de weidsheid van het rivierengebied ter plaatse en de hoog oprijzende, begroeide stuwwal in het zuiden.

In de drie vergelijkbare gevallen tot nu toe (Marsdijk, Kerkdijk en Polderdijk/Aerdsedijk, Ooijse dijk) kan geconstateerd worden dat dijkversterking aan de huidige rivierdijk (voorzover die al niet heeft plaats gehad) nauwelijks van invloed is op de oude/achterliggende dijk en het omringende landschap.

Nijmegen

Een situatie zoals beschreven voor Tiel en Zaltbommel doet zich in zeer sterke mate voor bij Nijmegen: in 1850 is hier sprake van een rivierstad met aan weerszijden de typerende overgang van dijk naar omwalling. Aan de oostzijde werd deze situatie gecompliceerd door de steile rand van de stuwwal ter plaatse, die als een wig tussen de vestingwerken en de rivierdijk lag. Door sterke uitbreiding aan de westzijde van de stad is de oorspronkelijke situatie geheel veranderd. Bij Weurt is een plassegebied ontstaan als gevolg van ontgroning. Ten oosten van het Maas-Waalkanaal verdwijnt de dijk geheel in een industriegebied. De cultuurhistorische waarde van het rivierdijklandschap is hier verloren gegaan. Aan de oostzijde is de situatie nog enigszins vergelijkbaar met die van 1850: er heeft geen stadsuitbreiding plaatsgevonden en de abrupte overgang tussen stad en landelijk gebied is

min of meer bewaard gebleven. De op- en afrit van de Waalbrug fungeert hier echter sterk als een scheiding tussen stad en rivierdijklandschap. De op zich weinig gewijzigde aansluiting van de dijk op de steile rand van de stuwwal wordt hierdoor nadelig beïnvloed.

Binnen de oude stad is het, in het recente verleden vernieuwde rivierfront onderdeel van het beschermd stadsgezicht en als zodanig van waarde.

'De drie Waaijen', gemeente Druten

Ten oosten van Druten ligt een dijk met een opvallend groot aantal binnendijkse wielen. De meest oostelijke heten 'De drie Waaijen'. Buitendijks liggen (klei)gaten vlak tegen de dijk, die in meerderheid rond 1850 al aanwezig waren. Deze voor het rivierdijklandschap typerende elementen: de dijk, de wielen en gaten, de binnen- en buitendijkse beplanting en de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing vormen hier een fraai geheel. De omvang van de wielen laat goed zien hoe ernstig dijkdoorbraken konden zijn en welke gevolgen ze konden hebben.

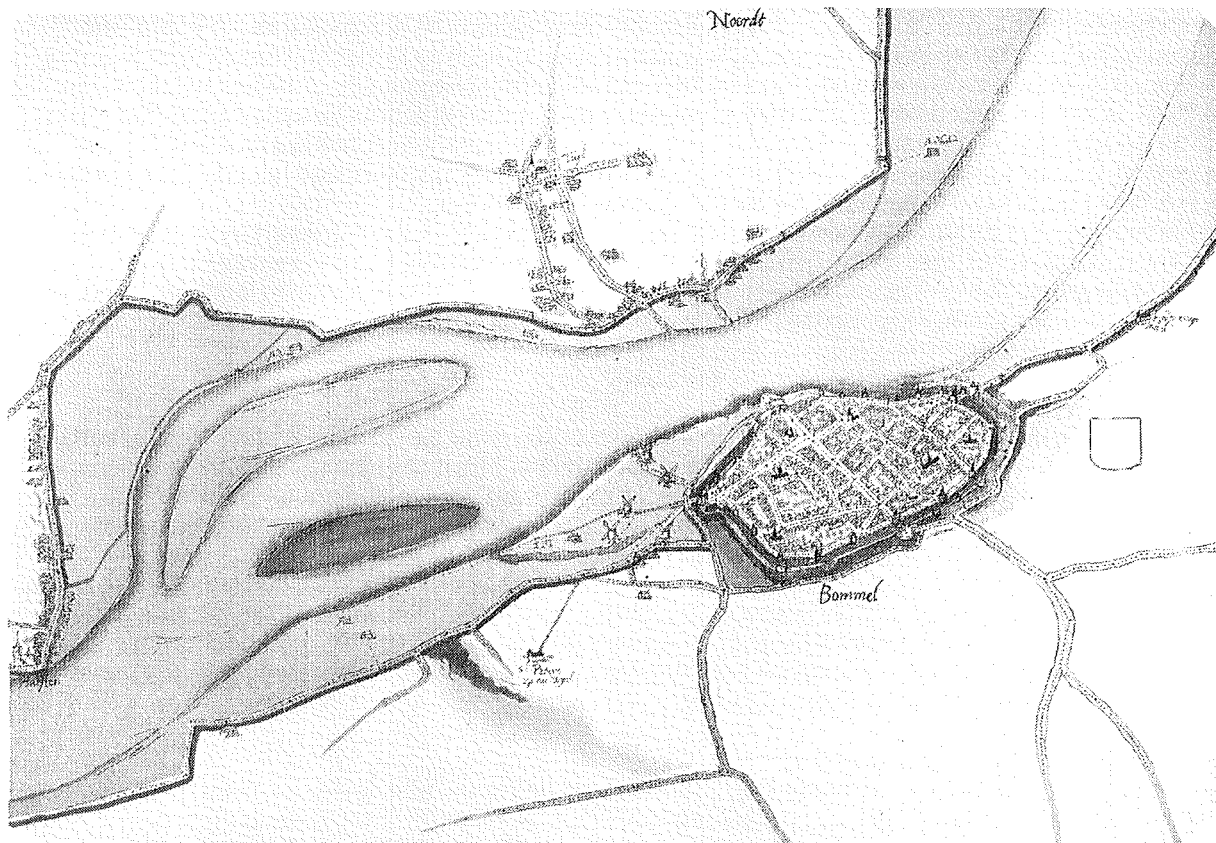
Dreumel

Ter hoogte van Dreumel is een aantal karakteristieke aspecten van het rivierdijklandschap gaaf bewaard gebleven: de dijk is steil, smal en bochtig. Buitendijks liggen enkele wielen en een strang. De uiterwaarden zijn gedeeltelijk van boombegroeiing voorzien, de beplanting staat op een soort 'spekdammen'. Binnendijks is het patroon van de bebouwing aan de dijk van belang, alsmede de overgebleven ruimte tussen de dijk(woningen) en de achterliggende dorpsbebouwing. Een markant element is de als vluchtheuvel bedoelde, afgesneden Waalbocht.

Zaltbommel

Voor Zaltbommel gaat de beschreven situatie van een stad aan de rivier op (zie Tiel). Aan de westzijde van het oude centrum naderen nieuwbouwwijken vrij dicht tot de dijk en is het karakter van rivierdijklandschap verloren gegaan. De aansluiting van de dijk op de stad ter hoogte van de vroegere vestingwerken is onduidelijk. Aan de oostkant functioneren de spoorlijn en de A2 als een scheiding tussen de stad en het aangrenzend rivierdijklandschap.

Binnen de oude stad ligt over korte afstand een naar het water gekeerd rivierfront, een karakteristiek onderdeel van het beschermd stadsgezicht.

Zaltbommel, plattegrond Jacob van Deventer, circa 1560

Brakel, Heerewaarden-Rossum

De huidige dijk bij Brakel is in het recente verleden verzwaaard. De buitendijkse bebouwing is daarbij afgebroken, waardoor Brakel een eenzijdig bebouwd dijkdorp is geworden. Hoewel dit nog steeds één van de situaties van een herkenbaar rivierdijklandschap is, moet ten aanzien van de vroegere situatie toch van een aanzienlijke verarming gesproken worden. Het karakter van het tweezijdig bebouwd dijkdorp is verloren gegaan. De zeer brede dijk is qua schaal en maat te grof voor de overgebleven bebouwing. De herkenbaarheid van het rivierdijklandschap is voorts verminderd door de aanleg van sportterreinen in de uiterwaarden.

Aan de Brakelse situatie is duidelijk te illustreren dat er bij dijkversterking weliswaar een herkenbaar rivierdijklandschap over kan blijven, maar dat de oorspronkelijke rijkdom aan situaties, die kenmerkend is voor het rivierdijklandschap als geheel, sterk kan afnemen.

Negatieve gevolgen van de dijkversterking zien we ook tussen Heerewaarden en Rossum. Als gevolg van een verkeersscheiding loopt de weg voor gemotoriseerd verkeer over enige afstand onderlangs de dijk. Kenmerkend voor dit deel van het rivierdijklandschap is in het algemeen juist de aanwezigheid van één weg, en wel op de dijk.

De overgang tussen dijk en binnendijkse bebouwing is onvoldoende gedifferentieerd. De dijk en de strook grond voor de huizen vormen één ongelede ruimte, waaraan de panden zowel qua schaal als situering een misplaatste indruk maken.

Een bijzondere situatie doet zich voor bij Rossum, gelegen op het punt waar de Waal- en de Maasdijk op elkaar aansluiten. Met name aan de kant van de Maas is deze situatie fraai bewaard gebleven met een kerk tegen de dijk, gedeeltelijk monumentale bebouwing en buitendijks een kleinschalig grondgebruik (tuinen). Enigszins paradoxaal is dat deze situatie vooral goed te ervaren is vanaf de verkeersweg wat zuidelijker in de uiterwaard, de Van Heemstraweg.

4.5 MAAS

Hoewel ook langs de Maas sprake is van een herkenbaar rivierdijklandschap, zijn er toch belangrijke verschillen met de situatie langs Rijn en Waal. Een eerste verschil is de schaal: de Maas is een veel smallere rivier dan Rijn en Waal. Het geheel van rivier en aangrenzend landschap maakt daardoor een kleinschaliger indruk. Op de meeste plaatsen, behalve waar door ontgroning grote watervlakten zijn ontstaan, is vanaf de dijk de overkant goed zichtbaar. Een tweede verschil is de kanalisering. De Maas is in de jaren dertig gekanaliseerd, waarbij tal van bochten zijn afgesneden, nieuwe stukken dijk zijn aangelegd, etc. Opvallend is dat daarbij de nieuwe dijken niet sterk zijn verhoogd ten opzichte van de oude dijken. Vooral in het oosten zijn de dijken langs de Maas vrij laag.

Gedeeltelijk bestaat de Maas uit een kanaal: de Bergse Maas is een in 1904 geheel nieuw gegraven kanaalvak, dat door het zeer rechte beloop een afwijkend karakter heeft van de rest van de rivier. Ondanks de grootschalige ingreep die de kanalisatie is geweest, is op veel plaatsen langs de Maas sprake van een betrekkelijk kleinschalig rivierdijklandschap, met gestrekte en ronde dorpen (plus varianten en latere ontwikkelingen).

Heumen-Balgoij

Aan de Maas hebben we over grote afstand te maken met een rivier die tussen 1930 en 1940 gekanaliseerd is. Dat houdt in: een rivier met veel afgesneden bochten, een recht oeverbeloop, vaak vrij smalle uiterwaarden en gedeeltelijk oude, gedeeltelijk 20ste-eeuwse dijken. Op een aantal plaatsen vormt deze combinatie van 'oud' en 'recent' een zeer herkenbaar rivierdijklandschap. Op het traject tussen Heumen en Balgoij is dat bijvoorbeeld het geval.

Karakteristiek is het buiten de dorpskernen vrijwel ontbreken van bebouwing aan de bochtige dijk. Bijna steeds is er zicht op de rivier, zijn de uiterwaarden als grasland in gebruik en is ook binnendijks het grondgebruik agrarisch. Bijzonder is de geringe verkeersfunctie van de dijk die grotendeels maar halfverhard is. Karakteristieke elementen zijn de kernen van Heumen en Nederasselt gelegen aan de dijk en die van Balgoij op enige afstand daarvan.

Batenburg, Appeltern, Maasbommel

Van de dorpen langs de Maas zijn er enkele gaaf bewaard gebleven. Met name van belang vanwege de gaafheid juist langs of aan de dijk zijn Batenburg, Appeltern en Maasbommel. Batenburg is een voormalig stadje, gelegen in een bocht van de dijk. De hoofdstraat loopt evenwijdig aan de dijk en voert buiten het dorp aan de Maas naar het vroegere veer. Bijzonder markant is het zicht vanaf de dijk, die aan de binnenkant vrijwel onbebouwd is, in de nederzetting. Bij Appeltern ligt de situatie geheel anders: daar is

van een echt, zij het klein rivierfront sprake. Op de binnenkant van de dijk staan de kerk en enkele monumentale huizen. Aan de buitenkant van de dijk scheidt slechts een smalle uiterwaard het dorp van de rivier. Kaartvergelijking laat zien dat rond 1850 het dorp pal aan het water lag. Maasbommel is de meest dorpse nederzetting van de drie, met een van bomen voorziene dijk en tussen de beide kerken en een los bebouwingslint.

Omdat in alle drie gevallen niet van een tweezijdig bebouwde dijk sprake is, hoeft dijkversterking geen grote invloed te hebben op de bebouwing en het dorpsbeeld. Bij Batenburg is het zicht vanaf de dijk de nederzetting in van groot belang en dat hoeft door dijkversterking niet te veranderen. Bij Appeltern en Maasbommel kunnen bij versterking aan de buitenzijde de belangrijkste waarden, die binnendijs liggen, intact blijven.

Nederhemert-Zuid

In de omgeving van Nederhemert-Zuid ligt een groot aantal gaaf bewaarde en markant aanwezige elementen van het rivierdijklandschap uit verschillende perioden. Door de aanwezige samenhang tussen de elementen kan van een zeer herkenbaar landschap gesproken worden.

Nederhemert-Zuid zelf ligt met kerk, schans en kasteelruïne in een al in de Middeleeuwen afgesneden en verlande Maasbocht. De rivier stroomde ooit om het dorpje heen dat min of meer een geheel vormde met het huidige Nederhemert-Noord. Ten westen van Nederhemert-Zuid stroomt het Heusdens Kanaal, het kunstmatig op diepte gehouden westelijk deel van de afgesneden bocht, bedoeld om de toegang van Heusden naar de Maas te verzekeren.

Ten zuiden van het dorp doorsnijdt de Bergse Maas de zuidkant van de afgesneden bocht. Het riviervak is in 1904 aangelegd om de afvoerproblemen van de Maasmond bij Loevestein te overwinnen en loopt vanaf Well naar de Amer (en die weer naar het Hollands Diep).

De Bergse Maas onderscheidt zich duidelijk van de andere rivieren. Het rechte beloop van dijk en rivier maken duidelijk dat we met een gegraven tracé te maken hebben. Het buitendijs doorlopen van de binnendijs verkaveling laat zien dat land dat voor 1904 niet aan het water was gelegen, maar sinds het graven van de Bergse Maas uiterwaard is geworden. Als gevolg van de betrekkelijk geringe breedte van de uiterwaarden, het agrarisch grondgebruik, de aanwezigheid van bomen langs de dijk, levert dit toch een 'echt' rivierdijklandschap op.

4.6 IJSSEL

Wat betreft de schaal zijn IJssel en Maas vergelijkbaar. Een verschil is dat het huidige tracé van de IJssel maar voor een klein gedeelte gegraven is; alleen in het zuiden zijn enkele bochten afgesneden. Wel is ook deze de rivier na 1850 genormaliseerd. Daarin wijkt de IJssel niet van de andere beschreven rivieren.

Een volgend verschil met de Maas (en de overige rivieren) is dat langs de rivier minder ontgrondingen hebben plaatsgevonden. De uiterwaarden zijn daardoor globaal gezien gaver gebleven. Dat wil niet zeggen dat verstoring zoals bij de andere rivieren ontbreekt: er is hier en daar ontgrond (tegenover Rheden ook grootschalig), er is recreatieterrein in de uiterwaarden aangelegd (Scherpenhof, ten noorden van Terwolde) en er kwam industrieterrein tot stand (Westervoort, Doesburg). Voorts heeft de dijk ten zuiden van Zutphen-Hoven en bij Rheden het karakter van een verkeersweg gekregen en tegenover steden als Deventer en Zutphen liggen woonwijken vlak achter de dijk. Ook bij Arnhem en Westervoort is de dijk in een stedelijke omgeving komen te liggen.

De meeste verstoring vindt plaats tussen Arnhem en Dieren (westzijde) en Arnhem en Doesburg (oostzijde).

Een derde verschil met de andere rivieren is de mate van bewoning in de uiterwaarden. Op sommige plaatsen is de zomerkade als eigenlijke waterkering gaan functioneren vanwege het kennelijk niet al te grote overstromingsgevaar. Dit heeft, zoals bij de Bomendijk (gemeente Voorst), geresulteerd in bewoning op al dan niet opgehoogde erven in de uiterwaarden. Een vierde verschil is het van oudsher aan beide zijden van de rivier gedeeltelijk ontbreken van een dijk, vanwege de nabijheid van hoge pleistoocene gronden, zoals bij Hattem, tussen Dieren en De Steeg en bij Gorssel. We hebben hier te maken met een situatie vergelijkbaar met de noordkant van de Rijn waar de aanwezigheid van hoger gelegen gronden de aanleg van een dijk eveneens niet noodzakelijk maakte.

Een laatste verschil tussen de IJssel en de andere grote Gelderse rivieren is het plaatselijk ontbreken van een (verharde) weg op de kruin van de dijk, die daarmee als 'grasdijk' getypeerd kan worden. Aan de IJsseldijk zuidelijk van Deventer komt dit type dijk algemeen voor.

Bijzonder goed is te zien dat de IJsseldijk op een aantal plaatsen een optelsom is van dijken en niet een in één keer aangelegd werk, zoals bij de aansluiting van de Bomendijk op de Voorster Kleidijk en bij de aansluiting van de Wervedijk op de hoge grond bij Wapenveld (gekarteerd als van zeer grote waarde).

Zoals ook bij de andere Gelderse rivierdijken is de IJsseldijk geen ontginningsbasis geweest. Dit komt nog steeds tot uitdrukking in een vrij schaarse bewoning aan de dijk. Al met al is langs de IJssel sprake van een vrij kleinschalig rivierdijklandschap. Het landschap heeft een agrarisch karakter en staat op de meeste plaatsen niet onder planologische druk.

Bronkhorst

Bronkhorst, bekend als het 'kleinste' stadje van Nederland, is een gaaf bewaard voorbeeld van een nederzetting ontstaan bij een kasteel. Het 'stadje' bestaat uit slechts enkele straatjes met een aantal monumentale panden en een oude kerk. De lokatie van het in de 19de eeuw afgebroken kasteel ligt aan de westzijde tegen de dijk. Hoewel visueel niet onaantrekkelijk is de situatie hier niet volledig gaaf. In 1850 was hier niet van een dijk sprake en grensde het kasteelterrein vrij dicht aan de rivier. De relatie tussen het kasteelterrein en de rivier is door de dijk verstoord. Ook de monding en de loop van de Groote Beek pal ten zuiden van Bronkhorst zijn sinds 1850 sterk veranderd (door kanalisatie).

Zutphen

Bij Zutphen zien we de gangbare situatie van een stad aan de rivier: een bewaard gebleven historische binnenstad, maar in dit geval met een zeer waardevol 19de-eeuws rivierfront, stroomopwaarts en stroomafwaarts geflankeerd door een sterk verstoord rivierdijklandschap. Aan de noordzijde is het rivierdijklandschap Twentekanaal tot het herschape in een industriegebied. Aan de zuidzijde, tot aan Bronsbergen, grenzen recente woonwijken aan de rivier.

Bomendijk (van Wilp tot Voorster Kleidijk)

Het gebied van de Bomendijk is in eerste instantie een rivierdijklandschap met zijn karakteristieke driedeling van dijk, uiterwaarden en binnendijks land. Dit waardevolle geheel krijgt een extra waarde door de aanwezigheid van (voormalige) landgoederen. Vooral het landgoed De Poll heeft een sterk stempel gezet op zowel een deel van de uiterwaarden, als op de dijk zelf, als op het binnendijkse gebied. Met name de lanen en hun beplanting en de beplanting van perceelsgrenzen dragen aan het landgoedkarakter bij.

De situatie van een landgoed in een rivierenlandschap is niet alledaags. Uniek is de aanleg van een dijkoverschrijdend landschapspark. Structureel, naar plattegrond, is dit park zeer gaaf, wat betreft beplanting veel minder.

De dijk beschermt maar een betrekkelijk smalle strook grond, waardoor aan de veiligheid van deze dijk in het verleden mogelijk minder strikte eisen dan elders werden gesteld. De dijkbegroeiing en de aanwezigheid van vele kolken langs de dijk kunnen tegen die achtergrond worden begrepen. Beide kenmerken geven de dijk een bijzonder karakter, dat van vrijwel alle andere rivierdijktracés afwijkt. Bijkomende waardevolle elementen zijn de dorpskern van Wilp, gelegen in een bocht van de dijk, een oude IJsselloop en een aantal oude boerderijen in de uiterwaarden.

Hatterm

Hatterm is een van de weinige plaatsen aan de beschreven rivieren waar de situatie van een stad aan de rivier enigszins gaaf is overgebleven. In de meeste gevallen hebben de steden, zoals die tot 1850 waren gevormd, een redelijk tot vrij gaaf rivierfront. Maar vervolgens is aan beiden zijden van het centrum het rivierdijklandschap onherkenbaar geworden door stadsuitbreidingen. In Hatterm is echter rond het centrum een 'buffer' in stand gehouden, zodat de nieuwbouw niet direct aan de oude stad grenst. Met name daardoor is de situatie aan de rivierkant vergelijkbaar met die van 1850 en van aanzienlijke waarde. Vooral vanuit de uiterwaard is deze situatie goed te zien. Daar wordt ook duidelijk dat Hatterm van oorsprong een stad aan de IJssel is, maar nu door een brede uiterwaard van de rivier wordt gescheiden. Veel meer ligt de stad nu aan het Apeldoornsch Kanaal. De open uiterwaard is een hoofdbestanddeel van deze historisch gegroeide, waardevolle situatie.

Zutphen, rivierfront IJsselkade, ontstaan tussen 1860-1863. Opname 1979

GERAADPLEEGDE LITERATUUR EN KAARTEN

LITERATUUR

Atlas van de historische vestingwerken in Nederland. Deel II, de provinciën Overijssel en Gelderland. Z.p., z.j. (uitg. St. Menno van Coehoorn).

Barends, S. (e.a., red.), Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht, 1991 (4de, herz. dr.).

Barends, S. (e.a., red.), Over hagelkruisen, banpalen en pestbosjes. Historische landschapselementen in Nederland. Utrecht, 1993.

Bervaes, J. e.a., Landschap als geheugen. Opstellen tegen de dijkverzwaring Amsterdam 1993.

Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs 1847-1897. 's-Gravenhage, 1897.

Groenewoudt, B.J., D.P. Hallewas, F.F.J. Schoorl, Een globale archeologische kaart ten behoeve van het ruimtelijk beleid in Nederland. R.O.B. Interne rapporten, nr. 8. Amersfoort 1993.

Harten, J.D.H., 'De invloed van de mens op het landschap.' In: H.P. de Bruin (red.), Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Zutphen, 1988, pp. 16-39.

Natuurbeschermingsraad, Natuur aan de dijk? Een advies over rivierdijkversterking in relatie tot natuur en milieu. Utrecht, 1992.

Rapport Commissie Rivierdijken. 's-Gravenhage, 1977.

Renes, Hans, 'Landschapswaardering en historische geografie'. In: H. Dijkstra en J.A. Klijn (red.), Kwaliteit en waardering van landschappen. Rapport 229, DLO-Staring Centrum. Wageningen 1992, pp. 35-49.

Ven, G.P. van de (red.), Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland. Utrecht, 1993.

KAARTEN

Nederlandsche Steden in de 16de eeuw; plattegronden van Jacob van Deventer. 's-Gravenhage, 1916-1923 (facsimile herdruk van ca. 1560).

Topographische Kaart van de Veluwe en Veluwe-Zoom door M.J. de Man. Alphen aan de Rijn, 1984 (facsimile herdruk van 1802-1812).

Topographische Kaart van de Provincie Gelderland op last der Edel Groot Achtbare Heeren Staten van dat Gewest, vervaardigd door W. Kuijk Jzn. Alphen aan de Rijn, 1971 (facsimile 1843)

Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:50.0000 (Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000), dl. 1 West-Nederland, dl. 3 Oost-Nederland. Groningen, 1990 (facsimile herdruk van 1830-1855).

De Waal- en Rijndijken der polderdistricten in Gelderland, enz., in 38 bladen. Arnhem, 1871.

Topografische kaarten 1:25.00 (zg. 'Bonnekaarten'), eind 19de eeuw, begin 20ste eeuw (Historische Atlas Gelderland. Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000). Den IJp, 1989 (facsimile herdruk van 1885-1925).

Latere topografische kaarten 1:25.000.

BIJLAGE 1 GLOBALE ARCHEOLOGISCHE KAART VAN NEDERLAND

Toelichting

Blijkens de 'Toelichting op de globale archeologische Kaart van Nederland' is het uitgangspunt voor het vervaardigen van deze kaart het leveren van een bijdrage aan het ruimtelijk beleid op nationale schaal vanuit de archeologie. De kaart heeft in dit verband een signaalfunctie ten behoeve van de landelijke ruimtelijke planvorming. Het kaartbeeld toont een globaal en gegeneraliseerd beeld van de verspreiding en kwaliteit van archeologische waarden in het landelijk gebied. De stedelijke gebieden zijn -vanwege hun eigen problematiek- opzettelijk buiten de analyse gehouden.

Van de op de kaart aangeduide gebieden kan gesteld worden dat het grotere ruimtelijke eenheden zijn, die zich kenmerken door een grote dichtheid aan verhoudingsgewijs gave en mogelijk gave archeologische waarden. Door lacunes in kennis over het bodemarchief kan niet gesteld worden dat zich in de 'witte' gebieden géén archeologische waarden bevinden.

Het kaartbeeld maakt duidelijk dat met name het centrale rivierengebied grotendeels uit archeologische kerngebieden bestaat. Die waarden kunnen aan weerszijden van de dijk liggen, maar betreffen ook het dijklichaam zelf: het materiaal waaruit de dijk is opgebouwd kan informatie verschaffen over ouderdom, bedijkingstechniek en andere elementen uit de bewoningsgeschiedenis.

BIJLAGE 2 CULTUURWAARDENKAART

Toelichting op de legenda

De cultuurwaardenkaart is de kartografische vertaling van de waardering van de beschreven dijktracés van Pannerdensch Kanaal, Rijn, Lek, Waal, Maas en IJssel. Als ondergrond is de topografische kaart 1:50.000 gebruikt, die vervolgens voor de opname in deze rapportage verder is verkleind.

De in de rapportage verwoorde waarden worden in vier klassen ingedeeld volgens een oplopende schaal. De schaal loopt van 'rivierdijklandschap van geringe tot zeer geringe waarde' tot 'rivierdijklandschap van grote tot zeer grote waarde'.

Voorts is een tweetal aparte signaturen toegevoegd om bijzondere kenmerken te benoemen. Het gaat dan om de meest belangrijke visuele relaties in het rivierdijklandschap en tussen dit landschap en andere landschappen. Verder zijn 'landmarks' aangegeven. Landmarks zijn objecten die het karakteristieke beeld voor een wijde omgeving bepalen. Zij vormen tevens unieke herkenningspunten in het landschap. Cultuurhistorisch waardevolle objecten die deze eigenschap bezitten worden als zodanig aangeduid. Van belang voor het bepalen van die eigenschap is vooral de verhouding tussen object en omgeving. Bijvoorbeeld: een kleine kerk in een zeer open omgeving kan een landmark zijn, een grote kerk tussen opritten van snelwegen is dat niet.

Bij interpretatie en gebruik van de waardering moeten enkele zaken steeds in het oog worden gehouden:

- De waardering heeft betrekking op de cultuurhistorische aspecten van het rivierdijklandschap, uitgezonderd de archeologische die op een aparte kaart staan aangegeven.
- Net als bij de beschrijving in de voorgaande hoofdstukken gaat het om een globale waardering. De kaarten hebben een 'signaalfunctie': de cultuurhistorische belangen worden in vier gradaties aangegeven, maar niet naar verschillende soorten waarden geëxpliciteerd.
- Er is in de rapportage gekeken naar het rivierdijklandschap als een geheel van de met elkaar verband houdende elementen 'dijk', 'binnendijks land' en 'buitendijks land'. Tevens is gesteld dat gesproken kan worden van een cultuurhistorische waarde als er sprake is van een herkenbaar en verklaarbaar rivierdijklandschap. Ook al is er in die gevallen sprake van een weinig 'spectaculair' landschap of van een geringe dichtheid aan waardevolle individuele objecten, dan wordt toch de aanduiding 'rivierdijklandschap van aanzienlijke waarde' gehanteerd.
- Omgekeerd kan dit ook betekenen dat in een als matig of van geringe waarde ingekleurd onderdeel, er op één specifiek onderdeel of kenmerk hoge waarden aanwezig kunnen zijn.
- De achtergrens van de gekarteerde strook is geen 'hard' gegeven. Gekozen is voor een strook van vrij willekeurige breedte aan de binnenkant van de dijk. Met name buiten de bebouwde kom is vaak over een aanzienlijke afstand sprake van een (visuele) relatie tussen binnendijks landschap en de dijk. In het kader van het Gelders rivierdijkenplan leek het echter niet zinvol om een brede binnendijkse strook te karteren.

Legenda

rood

- rivierdijklandschap van grote tot zeer grote waarde: goed herkenbare samenhang tussen hoofdelementen; concentraties gave en/of zeldzame elementen naast het algemene beeld; aanwezigheid van beschermde stads- en dorpsgezichten.

groen

- rivierdijklandschap van aanzienlijke waarde: herkenbare samenhang tussen hoofdonderdelen; aanwezigheid van een breed scala aan landschappelijke kenmerken met cultuurwaarde; kenmerkend is de aanwezigheid van objecten als wielen, strangen, dijkmagazijnen, veerstoepen e.d.

blauw

- rivierdijklandschap van matige tot geringe waarde; cultuurhistorische kenmerken genivelleerd naar kwantiteit en kwaliteit; verstoringen aan tracé/profiel, in binnendijkse- en/of buitendijkse situatie.

geel

- rivierdijklandschap van geringe tot zeer geringe waarde; forse verstoringen; type landschap in beperkte mate nog als zodanig herkenbaar.

overige aanduidingen

* landmark

--> belangrijke visuele relatie

Globale archeologische kaart van Nederland

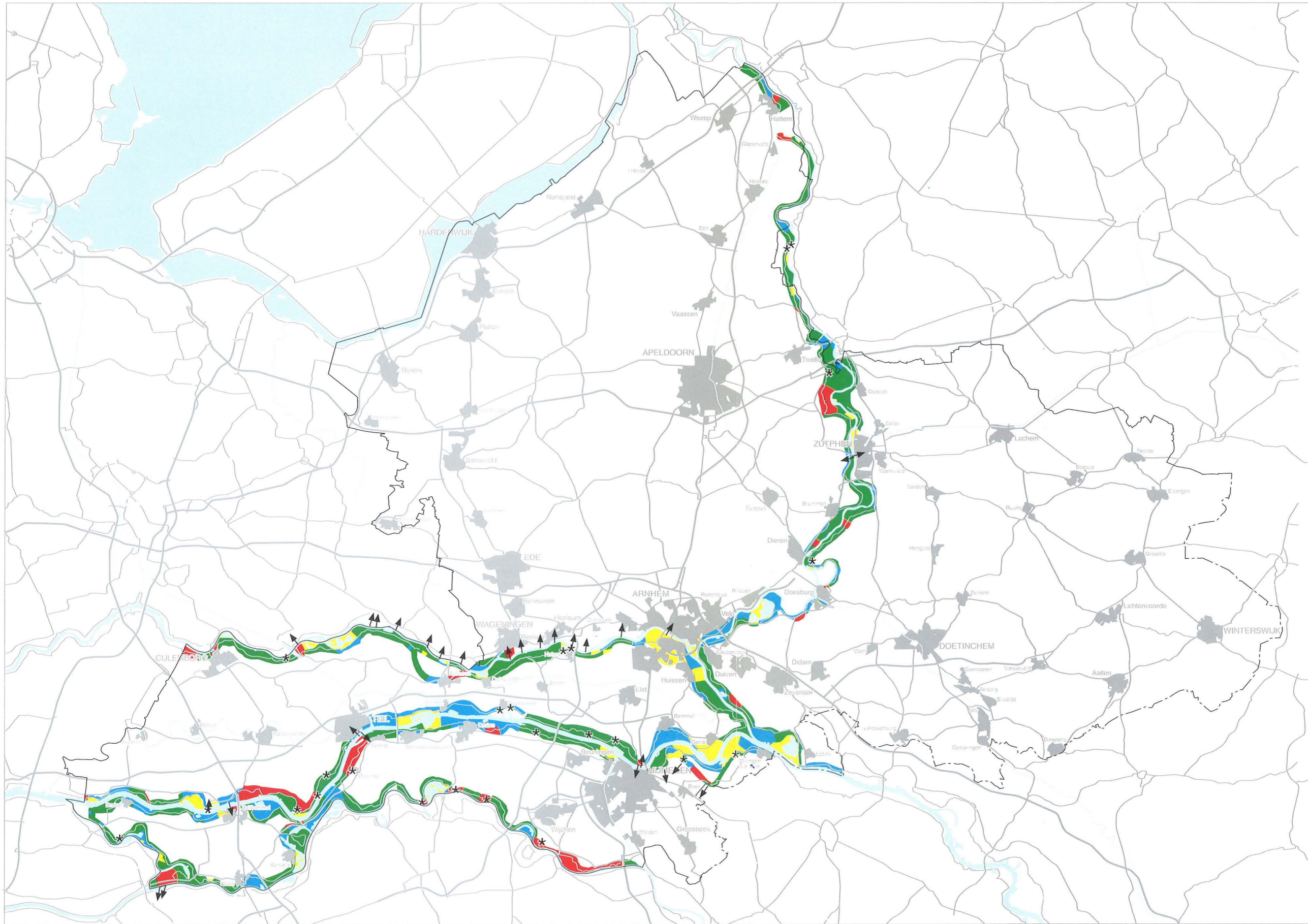

 Archeologische kerngebieden

ROB Rijkdienst voor het
Oudheidkundig
Bodemonderzoek ©

0 50km

Bijlage 1

LEGENDA

	rivierdijklandschap van grote tot zeer grote waarde		belangrijke visuele relatie
	rivierdijklandschap van aanzienlijke waarde		landmark
	rivierdijklandschap van matige tot geringe waarde		
	rivierdijklandschap van geringe tot zeer geringe waarde		

cultuurwaarden

april 1994

provincie
GELDERLAND
DIENST MILIEU EN WATER

0 1 5 10km

bijlage 2